

Od *Machinae novae* do bojišta Bukovine i Galicije: pogled na povezanost Wittgensteina s Hrvatskom*

DUŠAN DOŽUDIĆ

Institut za filozofiju, Ul. grada Vukovara 54, 10 000 Zagreb, Hrvatska
dzojudic@ifzg.hr

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK – PRIMLJEN 1. 9. 2025. PRIHVAĆEN 7. 5. 2026.

SAŽETAK: U radu se razmatraju izravne i neizravne poveznice između filozofa Ludwiga Wittgensteina i Hrvatske. Pozornost je posvećena posebno dvjema stvarima. Prvo, recepciji Wittgensteinove filozofije u Hrvatskoj posljednjih devedesetak godina, najdetaljnije ranim etapama te recepcije. Pritom se ukazuje i na neke dosad nepoznate ili zanemarene aspekte te recepcije. Drugo, razmatranju potpuno previđenog slučaja povezanosti Wittgensteina s Hrvatskom, a koji se tiče Wittgensteinova sudjelovanja u Prvom svjetskom ratu. Naime, jedno vrijeme svoje vojne službe Wittgenstein je bio pridružen hrvatskoj diviziji Austrougarske vojske.

KLJUČNE RIJEČI: analitička filozofija, 42. domobranska (Vražja) divizija, hrvatska filozofija, Ognjen Prica, Prvi svjetski rat, recepcija Wittgensteina u Hrvatskoj, Ludwig Wittgenstein

*Smiješno je da toliko dugo vremena
netko vidi samo pojedinačne kamenčiće,
a onda mu odjednom sine da su oni mozaik
koji ima smisla.*
Hermine Wittgenstein¹

1. Uvod

Filozof Ludwig Wittgenstein na nekoliko je načina povezan s Hrvatskom, a neki od njih pobudili su interes domaćih i inozemnih istraživača. Ovaj rad

* Ovaj rad izrađen je u sklopu projekata “Antipsihologističke koncepcije logike i njihova recepcija u hrvatskoj filozofiji” (“APsiH”, praćenog od strane Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske i financiranog sredstvima iz Nacionalnog plana oporavka i otpornosti 2021–2026. Europske Unije – NextGenerationEU) i “Intencionalnost i načini postojanja” (“IMEX”, IP-2022-10-5915, koji financira Hrvatska zaklada za znanost). Zahvaljujem se na savjetima i komentarima ranije verzije rukopisa Tomislavu Bracanoviću, Filipu Grgiću i Nevenu Sesardiću.

¹ Pismo Hermine Wittgenstein upućeno bratu Ludwigu 13. ožujka 1918, objavljeno u McGuinness i dr. (1996: 50–51). Ako nije drugačije navedeno, sve citate u ovom radu prevedene s njemačkog preveli su “AI chatbotovi”.

prilog je daljnjem istraživanju takvih odnosa u svjetlu skore devedesete godišnjice Wittgensteinova prvog, meni poznatog, spomena u Hrvatskoj. U ovom uvodu sažimam tri primjera, premda se neću svima baviti u nastavku, a u završnom odjeljku osvrnut ću se na jedan bitno drugačiji i ovdje nespo-
menuti.

Srećko Kovač (2021) razmotrio je poveznice između Wittgensteina i hrvatskog jezikoslovca, filozofa i izumitelja Fausta Vrančića. To je učinio u svjetlu ne samo Wittgensteinova posjedovanja Vrančićeve knjige *Machinae novae* (iz 1615. godine) već i činjenice da je tu knjigu sa sobom ponio na studij u Englesku, zatim prirode tog tipa knjiga (tzv. “*theatra machinarum*”), kao i Wittgensteinovih filozofskih i nefilozofskih interesa, počevši od njegovih ranih “strojarskih” dana.² Kovač je ukazao na niz mjesta u Wittgensteinovim spisima i, općenitije, u Wittgensteinovim filozofskim koncepcijama, u kojima bi se mogao odražavati utjecaj i Vrančićeve knjige. To se posebno odnosi na Wittgensteinovo shvaćanje jezika kao slike koja zrcali stvarnost u razdoblju *Tractatusa* i njegovu kasniju ideju o strojevima kao sastavnicama jezičnih igara, odnosno o simboličkom aspektu strojeva (primjerice, kada u *Filozofskim istraživanjima*, §§193–194, razmatra odnos stroja i slike stroja kao simbola).

Josef Rothhaupt (2015) razmatrao je povezanost Wittgensteina i hrvatskog umjetnika Ivana Meštrovića. Pritom je skrenuo pozornost na mogućnost da je Meštrović svojim radom utjecao na Wittgensteina kao filozofa. Tome u prilog kratko je naveo nekoliko stvari. Ukazao je, primjerice, na suradnju Meštrovića i Wittgensteinova oca Karla i na Karlovo doživljavanje Meštrovićeva umjetničkog rada, a za koje se može očekivati da se odrazilo i na članove njegove obitelji – uključujući Ludwiga. Uz to, ističe Rothhaupt, brojni su Meštrovićevi umjetnički radovi bili u posjedu obitelji Wittgenstein, pa je teško pretpostaviti da su mogli ostati nezapaženi i nerazmotreni od članova obitelji s umjetničkim interesom (kakav je nesporno imao i Ludwig). Primjerice, Meštrovićev tzv. “Zdenac života” – monumentalna granitna zidna fontana – krasila je predvorje, atrij, bečkog doma (zapravo, palače) Wittgensteinovih, a Meštrović je izradio i bistu Ludwigove

² Vidi i Kovač (2020: 171 b. 19; 2022: 21–22). Vrančićevu knjigu, zajedno sa svojim drugim stvarima, Wittgenstein je 1919. prodao Bertrandu Russellu (vidi prepisku Wittgensteina i Russella u McGuinness 2012: 105–109 i 130). Taj primjerak Vrančićeve knjige, u koji se Wittgenstein i osobno potpisao, čuva se u Russellovu arhivu Sveučilišta McMaster u Kanadi (o tome, i za daljnje reference, vidi Kovač 2021: 2104–2105). Tezu da su Wittgensteinovi rani interesi utjecali na njegovu filozofiju zastupa i Krkač (2026: 4), a koji je ranije također skrenuo pozornost na Wittgensteinovo posjedovanje Vrančićeve knjige (Krkač 2017: 102). Više o Vrančićevim *Machinae novae* u Borić (2018).

majke Leopoldine.³ Rothhaupt uz to skreće pozornost i na Wittgensteinov dokumentiran umjetnički ukus kao i na interes upravo za kiparstvo, a ne treba zaboraviti ni da je sam Wittgenstein izrađivao biste (jedna takva, izrađena u drugoj polovici 1920-ih, i danas je sačuvana). Pridoda li se svemu tome pretpostavku, koju dijele mnogi istraživači Wittgensteina, da je njegov način razmišljanja utjecao i na njegove nefilozofske interese i projekte, a i obrnuto, mogućnost Meštrovićeva utjecaja na njega i ne djeluje suviše tanko.

Kristijan Krkač (2017) povodom 75. godišnjice “prvog” spomena Wittgensteina u Hrvatskoj usredotočio se na njegovu drugačiju povezanost s Hrvatskom. Prikazao je recepciju Wittgensteinove filozofije u Hrvatskoj i pritom skrenuo pozornost na niz zanimljivih, a dotad nepoznatih ili manje poznatih momenata toga odnosa. Ti su uvidi ponovljeni i u kasnijim istraživanjima u koje je bio uključen, u Điri i Krkač (2021) i Krkač, Điri i Soldo (2021), a zatim i Krkač (2026). Štoviše, knjiga Krkača, Điri i Soldo i objavljena je (uz ostalo) “povodom [...] osamdesete obljetnice prvog spomena Wittgensteina u hrvatskoj filozofiji (1941)” (2021: xv). No neke stvari u tim pregledima recepcije nisu uočene, a nešto od spomenutoga zahtijeva daljnje razmatranje, katkad i ispravljanje.

Istraživanja na tragu Kovača, Rothhaupta i Krkača (i suradnica) relevantnih za rasvjetljavanje odnosa Wittgensteina i Hrvatske ima još. U nastavku ne mogu ulaziti u sva pitanja otvorena prethodnim sažimanjem smjerova istraživanja niti u njihovu ocjenu, a što se posebno odnosi na istraživanja Kovača i Rothhaupta. To je svakako zadatak za neku buduću priliku. Kao poticaj daljnjem i detaljnijem istraživanju područja odnosa Wittgensteina i Hrvatske, a povodom skore devedesete godišnjice prvog, meni poznatog, osvrta na Wittgensteina u Hrvatskoj – 1937/2027. – tek ću razmotriti neke smislove toga odnosa i kamo oni vode. Krećem od pitanja najranije recepcije Wittgensteinove filozofije u Hrvatskoj.

2. U početku bijaše – plagijat?

Kao slučaj prvog, vrlo kratkog, osvrta na Wittgensteina u Hrvatskoj, povodom kojega je tekst i napisao, Krkač (2017) navodi natuknicu “Bečki krug” hrvatskog filozofa i pedagoga Stevana (Stjepana) Patakija objavljenu 1941. godine u *Hrvatskoj enciklopediji*.⁴ Podatak o kontekstu tog osvrta popraćen je

³ Za opis obiteljskoga doma i okolnosti vidi McGuinness (1988: 1–53), Monk (1990: 4–27) i Waugh (2014); o Meštroviću “Zdencu života” i općenito o Meštrovićevoj zbirci u posjedu obitelji Wittgenstein vidi Barbić (1999) i Tomić (2012–2015). Uz tu zbirku vezana je i zanimljiva anegdota, o čemu vidi u Barbić (1999: 106–107) i Krkač (2017: 102); kratko je dotičem u odjeljku 5.

⁴ Taj navod zatim ponavljaju Điri i Krkač (2021), Krkač, Điri i Soldo (2021: xv–xvi, 3, 64 i 324–325) i Krkač (2026: 5).

i donekle nejasnom opaskom promišljanje koje nas vodi u neočekivanom smjeru. Krkač (2017: 104) piše:

Zanimljivost je ove natuknice što je napisana prilično jasno i nepristrano od strane filozofa koji nije bio pozitivist i to u Hrvatskoj u vrijeme kada je, 1941. godine, Pataki vjerojatno bio svjestan takozvanog “sukoba na ljevici” među komunistima, a koji i nije najbolje završio za pozitivističku skupinu oko Richtmanna i Podhorskog.

Dakle, u odlomku se kaže da premda Pataki nije bio pozitivist, napisao je jasnu i pritom nimalo negativno-kritičku natuknicu u kojoj bi se priklonio nekoj drugoj filozofskoj orijentaciji. Prirodna je pomisao da tako nešto i ne treba posebno isticati jer se jasnoću i nepristranost u referentnoj natuknici i očekuje pronaći. No, budući da postoje i drugačiji slučajevi, nepristranost referentnih priloga nije samorazumljiva, pa stoga ni isticanje njihove nepristranosti suvišno.⁵ Nadalje, u odlomku se kaže i da je negativna kritičnost izostala unatoč Patakijevoj vrlo vjerojatnoj upoznatosti s tzv. “sukobom na ljevici” i sudbini pozitivističke strane u tom sporu. Krenimo od tog potonjeg.

Stječe se dojam da se u citiranom odlomku isticanjem sukoba oko pitanja znanosti i odnosa znanosti i filozofije među nekim lijevo orijentiranim akterima u Hrvatskoj između dva svjetska rata u kontekstu Patakijeva pisanja o pozitivizmu odmah nakon toga, kao i opaskom da je revizionističko-marksistička struja (nasuprot dogmatsko-marksističke) loše prošla u tom sukobu, želi ukazati na svojevrsnu Patakijevu odvažnost što je stao upravo na stranu revizionista–pozitivista. To je učinio, pretpostavka je odlomka, barem pisanjem nepristranog prikaza glavnih ideja i zastupnika na koje su se i sami hrvatski pozitivistički orijentirani marksisti pozivali. No, treba primijetiti, u tom trenutku Patakija nije trebala krasiti takva odvažnost jer je već bila uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska u kojoj su međusobno sukobljene marksističke struje imale daleko većih briga. O tome dobro svjedoče i sudbine nekih njihovih istaknutih i međusobno sukobljenih pripadnika, primjerice “revizionista” Zvonimira Richtmanna i “dogmatika” Ognjena Price. Richtmanna i Pricu, naime, ustaše su zajedno strijeljale u Zagrebu 9. srpnja 1941. godine (Kovačević 1989: 12). No u citiranom se odlomku možda željelo reći da je Pataki upravo u vrijeme NDH postupio hrabro pišući o

⁵ Usporedbe radi: U jednom svesku filozofske hrestomatije Danilo Pejović (1967: 12) o filozofiji pod koju bi, uz analitičku filozofiju (Bertrand Russell) i pragmatizam (John Dewey), spadao i logički pozitivizam (Rudolf Carnap) govori kao o “još-ne-filozofiji” – prvoj i najnižoj fazi razvoja suvremene zapadne filozofije koja “*u biti nije suvremena*”, naivno se podaje vjernom služenju industrijskom društvu i prezadovoljna je što pridonosi općem prosperitetu – njezin je filozofski konformizam potpun”. Pod tu karakterizaciju, naravno, spadao bi i ondje izrijekom spomenut (rani) Wittgenstein (Pejović 1967: 21). Pejović (1967: 19) pritom citira i Ernsta Blocha koji o filozofiji te faze govori kao o “žabljoj perspektivi” – valjda zato što joj pobornici u letu ne zriju Ništa (više o letu u Despot 1988).

filozofskome pravcu koji je prigrlila jedna struja znanstveno orijentiranih marksista. U tom slučaju, dakako, nije jasno zašto bi se onda sugeriralo da u novim okolnostima samo ta pozitivistička grupa nije dobro prošla. Obje su grupe u tom razdoblju prolazile loše i to ne jedna zbog druge.

Postoji, međutim, jedna druga stvar koja možda doista otkriva Patakijevu smjelost – ali ne i promišljenost – pri pisanju dotične natuknice, premda istodobno uvelike umanjuje njegove zasluge za predloženu jasnoću i nepristranost natuknice o Bečkome krugu kao i to da je sâm bio upoznat s Wittgensteinovim radom.

U popisu literature na kraju natuknice uz radove članova Bečkoga kruga navedene su i dvije jedinice sekundarne literature. Prva je *Geschichte der Philosophie* njemačkog filozofa Ernsta von Astera, dok je druga upakirana ovako: “K. Milanov, Filosofija Bečkog kruga, Letopis MS, 1939”. Ta natuknica raspisana glasi: “Kajica Milanov, Filosofija Bečkog kruga, Letopis Matice srpske, 1939”.⁶ Radi se o opširnom prikazu filozofije Bečkoga kruga objavljenome u dva dijela dvije godine ranije. Prva je pomisao da je bilo prilično smjelo od Patakija navesti tu jedinicu u izdanju koje se objavljuje u NDH 1941. godine. No projekt izrade *Hrvatske enciklopedije* započeo je prije uspostave te države, a prije njezine uspostave objavljen je i prvi svezak *Enciklopedije* (vidi Zebić 2024). Je li i Patakijeva natuknica napisana nešto ranije, pa naknadno nije revidirana? U tom slučaju Patakijevo bi pisanje natuknice bilo smjelo – ili nepromišljeno – na drugačiji način, povezan s opisom natuknice kao “prilično jasne” i začuđenošću u Krkačevu citiranom odlomku da je netko tko sam nije bio pozitivist mogao tako napisati natuknicu o pozitivistima, a onda i biti upoznat s Wittgensteinom.

Ne ulazeći zasad u ostatak Patakijeve natuknice, zadržimo se na dijelu o Wittgensteinu. Pataki (1941: 323) piše:

Većina članova [Bečkoga kruga] je pod utjecajem L. Witgensteina, učenika engleskog filozofa i matematičara B. Russela i njegova djela *Tractatus logico-philosophicus* (London 1922). On drži, da se cjelokupno ljudsko spoznavanje može izraziti na matematički način u jednom sustavu među sobom neprotuslovnih stavaka znacima – simbolima – i njihovim relacijama (matematička logika, logički kalkil, logički algoritam, logistika).

E sad, treba primijetiti, citirani odlomak ne samo da nije “prilično jasan”, već je potpuno nejasan ne zadovoljimo li se početnim biografsko-

⁶ Prema podacima dostupnima kroz internetsku pretragu, srpskog filozofa Kajicu Milanova (1905. – 1986.), 1930-ih naklonjenog filozofiji logičkih pozitivista (studirao je u Beču i Beogradu, a doktorirao u Berlinu (vidi Popović 1940a)), još je kao vojnika Kraljevine Jugoslavije 1941. zarobila njemačka vojska; Drugi svjetski rat proveo je u njemačkom zarobljeništvu, a nakon rata, kao protivnik novouspostavljenog jugoslavenskog komunističkog režima, emigrirao je u Australiju, promovirajući radikalna srpska nacionalistička stajališta.

bibliografskim podatkom (Wit[t]genstein–Russel[l]–*Tractatus*–London–1922.). Ostatak odlomka u kojemu Pataki pokušava sažeti Wittgensteinovu osnovnu misao uglavnom je neprimjenjiv na Wittgensteina. On u *Tractatusu* nigdje posebno ne govori o ljudskom spoznavanju – naročito ne o *cjelokupnom* ljudskom spoznavanju – pa onda ni matematičkom ili bilo kakvom drugom izražavanju toga i sl. Moglo bi se stoga pomisliti da Pataki i nije bio upoznat s Wittgensteinovom filozofijom i da je ta rečenica rezultat njegovog nespretnog preuzimanja iz nekog drugog rada. S obzirom na natuknici priložen popis literature lako je utvrditi i kojega. Podatak je preuzet, odnosno nespretno parafraziran iz od Patakija spomenutog pregleda Kajice Milanova u kojemu uz ostalo stoji (1939b: 209):

Većina filozofa Bečkoga kruga pod uticajem filozofa Vitgenštajna smatra, da se celokupno ljudsko iskustvo može izraziti jednim sistemom međusobno neprotivrečnih stavova koji imaju smisla.

Milanov u citiranom odlomku govori o tome što većina članova Bečkoga kruga smatra upravo pod utjecajem Wittgensteina; u njemu se ništa osim utjecaja izravno ne pripisuje Wittgensteinu. No u Patakijevu odlomku stajalište izvorno pripisano Bečkome krugu kroz parafrazu se pripisuje samom Wittgensteinu: “Većina filozofa Bečkoga kruga ... smatra” postalo je “On [Wittgenstein] drži, da ...”, a pritom je i opisano stajalište bitno promijenjeno. Za razliku od Wittgensteina u *Tractatusu*, pripadnici Bečkoga kruga doista su se bavili ljudskim iskustvom, pa onda i spoznajom, posebno onim na kojemu bi se temeljio sustav znanosti. U tom bi sustavu pak to iskustvo bilo izraženo smislenim, istinitim i međusobno neproturječnim rečenicama – stavcima, stavovima – pri čemu bi od pomoći bile matematika i logika. No to nije Wittgensteinovo stajalište u *Tractatusu*. Wittgenstein u tom djelu nigdje nije zastupao ideju, koju se jedinu kao nešto smisljeno može blagonaklono izvesti iz Patakijeva citiranog odlomka, da se cjelokupno ljudsko spoznavanje može izraziti i usustaviti međusobno neproturječnim formalnim (“matematičkim”) zapisima.

* * *

Unatoč izraženim različitim mislima Patakija i Milanova, dva su citirana odlomka u ključnim dijelovima i strukturi toliko slična da se ne može posumnjati u to da je Pataki svoj odlomak formulirao upravo temeljem onoga što piše Milanov u radu koji navodi i sam Pataki. To potiče pitanje: pod pretpostavkom da je Pataki svoju tvrdnju o Wittgensteinu nezgrapno preuzeo od Milanova, je li još što preuzeo od njega? Odgovor je na to, mislim, poražavajuć: U pisanju natuknice o Bečkome krugu Pataki se nije, uz ostale izvore,

primarne i sekundarne, samo poslužio pregledom Milanova i ponešto preuzeo iz njega – Patakijeva natuknica plagijat je zasnovan na pregledu filozofije Bečkoga kruga koji je potonji napisao. Usporedna analiza u nastavku to pokazuje (Patakijeva natuknica navedena je u cijelosti u lijevome stupcu, a razlomljena je u kraće odlomke radi lakšeg praćenja usporedne analize):

Pataki (1941)

BEČKI KRUG (Wiener Kreis), filozofi okupljeni od 1929 dalje u filozofijskom društvu “Ernst Mach” u Beču.

Ujedinjuje ih stav protiv metafizike, koju zabacuju kao neznanstvenu, a zastupaju pozitivizam (neopozitivizam), koji osnivaju na metodici matematike i fizike. Najpoznatiji su među njima: Moritz Schlick, Otto Neurath, Hans Hahn, Viktor Kraft u Beču, Rudolf Carnap i Philipp Frank u Pragu i dr. Njihov je društveni organ časopis “Erkenntnis” (nastavak časopisa “Annalen der Philosophie”) pod uredništvom R. Carnapa i H. Reichenbacha. Bečki krug izgrađuje antimetafizičku sliku svijeta (stvarnosti) služeći se logistikom kao znanstvenom metodom filozofije.

Većina članova je pod utjecajem L. Wittgensteina, učenika engleskog filozofa i matematičara B. Russela i njegova djela *Tractatus logico-philosophicus* (London 1922). On drži, da se cjelokupno ljudsko spoznavanje može izraziti na matematički način u jednom sustavu među sobom neprotuslovnih stavaka znacima – simbolima – i njihovim relacijama (matematička logika, logički kalkil, logički algoritam, logistika).

Polazeći od uvjerenja, da postoji jedna stvarnost, te prema tome i jedna opća i jedinstvena znanost o njoj, filozofi Bečkoga kruga drže, da se svi predmeti spoznaje mogu povezati u jedan sustav tako, da se jedan iz drugog može izvesti s pomoću logističkih pravila

Milanov (1939a; 1939b)

Tako zvani Bečki krug (Wiener Kreis) sačinjavaju filozofi organizovani od 1929 godine u filozofskom društvu “Ernst Mah” [Milanov (1939a: 89)]

Organi Bečkoga kruga su [...] filozofski časopisi, “Erkenntnis”, kao nasljednik filozofskog časopisa “Annalen der Philosophie”, od IX sveske, pod uredništvom Rudolfa Karnapa i Hansa Rajhenbaha [Milanov (1939a: 101)]

Većina filozofa Bečkoga kruga pod utjecajem filozofa Vitgenštajna smatra, da se celokupno ljudsko iskustvo može izraziti jednim sistemom međusobno neprotivrečnih stavova koji imaju smisla. [Bilješka: L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, London, 1922 Ann. Natphil. 14. 1921] [Milanov (1939b: 209)]

Polazeći od uverenja, da postoji jedna stvarnost, te prema tome i jedna opšta i jedinstvena nauka, filozofi Bečkoga kruga smatraju da se svi predmeti saznanja mogu povezati u jedan sistem tako, da se jedan iz drugoga mogu izvesti polazeći od nekoliko osnovnih oznaka ili

transformacije, polazeći od nekoliko oznaka ili relacija.

Ovakav pojam spoznavanja najsuštavnije izgrađuje R. Carnap u djelu *Der logische Aufbau der Welt* (1928). On uzima za bazu svog sustava subjektivni fenomenalni (pojavni) svijet i to zove metodičkim solipsizmom.

Osnovni su elementi ove samopsihičke baze “elementarni doživljaji”.

Osnovna relacija je “sjećanje na slično” (Ähnlichkeitserinnerung), koja postoji među elementarnim doživljajima.

Ako se filozofija očisti od onih sastavnih dijelova, koji su joj strani, ono, što ostane, bit će jedino logika znanosti (Wissenschaftslogik), logika znanstvenog jezika (Logik der Wissenschaftssprache) ili logička sintaksa znanstvenog jezika (Logische Syntax der Wissenschaftssprache).

Pravi cilj logistike bio bi: 1. da se svi znanstveni pojmovi logički analiziraju i svedu na najmanji broj, iz koga bi se oni s pomoću definicija mogli izvesti; 2. sve stavke treba tako urediti, kako bi se one mogle izvesti iz nekoliko osnovnih; 3. sve osnovne pojmove treba obilježiti takvim znacima (simbolima), da se izvedeni pojmovi mogu izraziti kombinacijom osnovnih znakova, a i sve relacije treba da budu izražene takvim znacima, da se svi stavci, u kojima se one izražavaju, mogu prikazati simbolički; 4. za sve kombinacije pojmova i za sve dedukcije stavaka moraju se pronaći opća pravila, koja se s pomoću naročitih simbola mogu izraziti kao propisi računanja (logički kalkil). Po ovom shvaćanju logika se bavi konstitucijom i simboliziranjem pojmova, aksiomatikom i kalkilom stavaka, dakle sređivanjem, skraćivanjem i sistematiziranjem spoznajnih rezultata.

relacija pomoću logističkih pravila preobražavanja. [Milanov (1939b: 215)]

U svome delu “Der logische Aufbau der Welt” Karnap je za bazu svoje forme sistema uzeo subjektivni fenomenalni svet, i to zove metodske solipsizmom. [Milanov (1939b: 216)]

Osnovni elementi te samopsihičke osnovne jesu “elementarni doživljaji”. [Milanov (1939b: 216)]

Osnovna, pak, relacija je “sećanje sličnoga” (Ähnlichkeitserinnerung), koja postoji između elementarnih doživljaja h i u [...]. [Milanov (1939b: 216)]

Prema tome, ako se filozofija očisti od tih, njoj stranih sastavnih delova, ono što ostane biće jedino logika nauke (Wissenschaftstlogik) ili logika naučnog jezika (Logik der Wissenschaftssprache) ili logička sintaksa naučnog jezika (logische syntax der Wissenschaftssprache). [Milanov (1939b: 219)]

Pravi cilj logistike bi bio *prvo*, da se svi naučni pojmovi logički analizu i svedu na najmanji broj, iz koga bi se oni pomoću definicija mogli izvesti, *drugo* svi stavovi treba da se tako uredi, da se svi mogu izvesti iz nekoliko osnovnih, *treće* svi osnovni pojmovi treba da se obeleže takvim znacima, da se svi izvedeni pojmovi mogu izraziti kombinacijom osnovnih znakova, također i sve relacije treba da budu izražene takvim znacima, da se svi stavovi u kojima se one izražavaju mogu simbolički izraziti i najzad *četvrto* za sve kombinacije pojmova i za sve dedukcije stavova moraju se pronaći opšta pravila, koja se pomoću naročitih simbola mogu izraziti kao propisi računanja. Dakle po tome logika i u svojoj primeni nema posla sa mišljenjem, niti sa istinom nego sa konstitucijom i simbolizacijom pojmova, sa aksiomatizacijom i kalkulacijom stavova dakle sa sređivanjem, skraćivanjem i

Sa sličnim pogledima nastao je u Berlinu t. zv. berlinski krug u okviru “Društva za empirijsku filozofiju” (Gesellschaft für empirische Philosophie), a pripadaju mu H. Reichenbach, W. Dubislav, R. v. Mises i dr. (pod utjecajem su A. Einsteina i aksiomatike D. Hilberta).

S njim je u vezi i varšavski krug »meta-logičara« (K. Twardowski, J. Lukasiewicz, A. Tarski, K. Ajdukiewicz, T. Kotarbinski i dr.).

BIBL.: R. Carnap, *Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache*, “Erkenntnis”, sv. II., br. 4; *Logische Syntax der Sprache*, 1934; *Der logische Aufbau der Welt, Versuch einer Konstitutionstheorie der Begriffe*, 1928; *Abriss der Logistik*, 1929; M. Schlick, *Die Wende der Philosophie*, “Erkenntnis”, sv. I., br. 1; *Erleben, Erkennen, Metaphysik*, “Kantstudien”, sv. 31; *Allgemeine Erkenntnislehre*, 2. izd. 1925.

LIT.: *Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis*. Izd. društvo Ernst Mach, 1929; K. Milanov, *Filosofija Bečkog kruga*, Letopis MS, 1939; E. v. Aster, *Geschichte der Philosophie*, 1932.

S. P-i.

Ako je Patakijeva natuknica doista prvi slučaj osvrta na Wittgensteina i njegovu filozofiju u Hrvatskoj, kako to ističe Krkač, a zatim i Krkač sa suradnicama, pa stoga i početak recepcije Wittgensteinove filozofske misli u Hrvatskoj, kako također ističu, ta je recepcija započela jednim očitim plagijatom.⁷ Kao plagijat, to je vrlo tanak slučaj recepcije, pa bi trebalo zaključiti da

sistematizacijom rezultata saznanja. [Milanov (1939b: 222–223)]

Uporedo sa Bečkim krugom okuplja se po ugledu na njega sa sličnim stremljenjima i u Berlinu u okviru “Društva za empirijsku filozofiju” (Gesellschaft für empirische Philosophie) [...] t. zv. Berlinski krug koga sačinjavaju: Hans Rajhenbah (Hans Reichenbach) [...] Valter Dubislav (Walter Dubislav) [...] Rihard fon Mizes (Richard von Mises) [...] berlinska filijala Bečkoga kruga stoji pod većim uticajem fizičara Alberta Ajnštajna i njegove teorije relativiteta i Hilberta i njegove aksiomatike. [Milanov (1939a: 93–94)]

Treću filijalu Bečkoga kruga sačinjava t. zv. Varšavski krug. Njemu pripadaju Kazimir Twardovski, Kazimir Ajdukjević, Jan Luasjević, [...] Tadeuš Katarbinski, [...], Alfred Tarski, [...] [Milanov (1939a: 94)]

1) Schlick, *Die Wende der Philosophie*, *Erkenntnis*, Bd. I H. 1 p, 8 M. Schlick, *Erleben, Erkennen, Metaphysik*, *Kantstudien*, Bd. 31. S 146; [Milanov (1939b: 215 f. 1)]

⁷ Usput se može primijetiti da je, barem iz današnje perspektive, nejasno zašto je pisanje natuknice “Bečki krug” bilo dodijeljeno Patakiju, koji se nikada tom temom u svojim radovima nije bavio niti je u njima konzultirao neopozitivističke autore, a do početka 1940-ih postao je

premda se Wittgensteinovo ime u Hrvatskoj (koliko je dotičnima poznato) prvi puta pojavljuje 1941, znanstveno čestita recepcija njegove filozofije od strane hrvatskih autora započinje ipak nešto kasnije. Po Krkačevim (2017; 2026) pregledima, kao i pregledima Krkača i suradnica, ta recepcija započela je 1960. godine s prijevodom Wittgensteinove knjige *Tractatus Logico-Philosophicus*. To nas dovodi do sljedeće etape s kojom bi se trebalo pozabaviti – počecima poslijeratne recepcije Wittgensteina u Hrvatskoj. Tim se bavim u odjeljku 3. Prije toga, međutim, treba spomenuti tri, odnosno četiri, dosad neuočena predratna spominjanja Wittgensteina u Hrvatskoj koja su, dakle, sva prethodila onom Patakijevu, ne bi li se uklonio gorak okus spoznaje da je “recepcija” Wittgensteina u Hrvatskoj mogla započeti s plagijatom.

* * *

Hrvatski političar i publicist Ognjen Prica u prvome broju zagrebačkog časopisa *Znanost i život* 1937. godine objavio je članak “Savremena filozofija i prirodne znanosti”.⁸ U tom je članku vrlo negativno, iz dogmatske marksističke perspektive, pisao o nekim “građanski” profiliranim filozofima kojima su se pak priklonili neki domaći marksistički mislioci, poput Zvonimira Richtmanna i Rikarda Podhorskog. Prica se u tom radu osvrće i na neopozitiviste, pa u sklopu tog osvrta piše (1937: 12–13):

usko i jasno profiliran pedagoški pisac. Naime, jedan drugi suradnik *Hrvatske enciklopedije* – Vladimir Filipović – o neopozitivistima je prilično detaljno i precizno pisao još sredinom 1930-ih (Filipović 1935: 47–48 i 51). Filipović je kao sudionik Osmog međunarodnog filozofskog kongresa u Pragu 1934. predavanja nekih od istaknutih neopozitivista (recimo Moritza Schlicka, Rudolfa Carnapa, Otta Neuratha i Jana Łukasiewiczza) imao prilike i osobno slušati (više o tome u Dožudić 2023: 148–151). Suradnik svih pet svezaka *Enciklopedije* bio je i Rikard Podhorsky – istaknuti predratni pobornik neopozitivizma u Hrvatskoj (nešto više o tome u nastavku) – koji je zasigurno bio najpozvaniji od suradnika *Enciklopedije* pisati o Bečkome krugu. No zaduženja u toj enciklopediji bila su mu očito određena profesijom, a ne filozofskim interesima (više o Podhorskom kao neopozitivistu i o relevantnom predratnom kontekstu u Kovačević 1989).

⁸ Časopis *Znanost i život* 1937. godine pokrenuli su Ognjen Prica i Božidar Adžija. Časopis je izlazio svega pola godine, od sredine 1937. do početka 1938, kada se suočio s financijskim problemima, a i vlasti Kraljevine Jugoslavije su ga zabranile. U tom razdoblju objavljeno je pet njegovih svezaka (br. 1, srpanj 1937; br. 2–3, kolovoz/rujan 1937; br. 4, listopad 1937; br. 5–6, studeni/prosinac 1937; i br. 1, siječanj/veljača 1938). Časopis je najpoznatiji po tome što se u njemu odvio dio spora između pozitivistički orijentiranih marksista – “revizionista” – Rikarda Podhorskog i Zvonimira Richtmanna i onih dogmatski orijentiranih, prije svega Ognjena Price, a onda i Miloša Đurina Popovića. Više o tom sporu u Kovačević (1989). Što se tiče klasificiranja Price kao *hrvatskog* političara i publicista, u tome slijedim natuknicu “Prica, Ognjen” u novoj *Hrvatskoj enciklopediji*, sv. 9 (str. 3). Tako ga navode i neki na Internetu dostupni izvori, uključujući i hrvatsku inačicu *Wikipedije*. U engleskoj pak inačici *Wikipedije* stoji da je Ognjen Prica bio “bosanski i jugoslavenski komunistički političar i novinar”. Da je potonje i točno, smatram da bi se Pricino spominjanje Wittgensteina 1937. još uvijek trebalo smatrati slučajem recepcije Wittgensteina u Hrvatskoj.

Tako neopozitivizam držeći se striktnije svoje idealističke polazne tačke nego što to nalazimo kod "kritičke filozofije" ostaje unutar subjekta i ne može ništa kazati o svijetu koji je neovisan od subjekta. Postoji samo subjekt i intersubjekt koji mnogo liči na Kantov "Bewusstsein ueberhaupt". Ovaj čisto idealističko-metafizički stav nastoje neki neopozitivisti, na pr. Wittgenstein, da ublaže time, što govore o postojanju nekih "elementarnih tvrdnji" kod kojih se direktno dodiruju tvrdnje i činjenično stanje, dok većina ostaje kod samih tvrdnji, kod same intersubjektivnosti. Pomoću intersubjektivnosti izbjegao se solipsizam. U posljednjoj liniji neopozitivizam je jedna vrsta novokantovstva: i on ostaje kod same metodologije ne kazujući ništa o objektivnoj stvarnosti.

Premda ne dvojim da je Prica o Wittgensteinu u osnovi mislio sve najgore kao i o drugima u njegovu članku spomenutim nemarksističkim filozofima, u samom je citiranom odlomku Wittgensteinovo "neopozitivističko" gledište zapravo ocijenio pozitivno u odnosu na većinu drugih neopozitivista. Razlog je taj što Wittgenstein po njemu ne zanemaruje stvarnost usredotočujući se samo na "tvrdnje" ("Satz"). Kod Wittgensteina, kaže Prica, "direktno [se] dodiruju [elementarne] tvrdnje i činjenično stanje". To je zasigurno vidio kao tezu blisku teoriji odraza prihvaćenoj u specifičnom obliku od strane dogmatskih marksista, prema kojoj se odraz shvaća kao korespondencija misli i izvanjske materijalne stvarnosti, čime misao izravno održava takvu stvarnost i time biva istinitom. Ista je ideja zasigurno vodila i neke kasnije marksistički orijentirane istraživače koji bi se doticali odnosa ranog Wittgensteina i teorije odraza.

Naklonjenošću Wittgensteinovu gledištu utemeljenom na "direktnom dodiru" spram gledišta pripadnika Bečkoga kruga, Prica se nesvjesno priklonio i tradiciji koja je potekla od ranoga Moorea i Russella, a prelila se i u *Tractatus*. U toj tradiciji, krajnje sastavnice svijeta – bile one Mooreovi pojmovi, Russellove univerzalije i osjetilne danosti, Wittgenstenovi *Gegenstände* ili što već – izravno nastupaju kao sadržaji riječi i rečenica, a za neke onda i mentalnih stanja, bez ikakva posredovanja predodžbi, smislova, konotacija, intenzija i sl. Dakle, Prica se nesvjesno priklonio onome što se u novijoj analitičkoj tradiciji ustalilo nazivati "millovskim gledištem", "russellovskim gledištem" ili pak "teorijom izravne referencije".

Prigovor vrlo sličan Pricinu nalazimo i u nekim kasnijim obradama istoga pitanja. Tako u sklopu jedne natuknice u prvome izdanju *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* (sv. 1, str. 423) stoji:

Ustvari, [Bečki krug] ne samo da nema nikakve veze s materijalizmom, već predstavlja jedan od najekstremnijih oblika subjektivnog idealizma u građanskoj filozofiji 30-tih godina XX. v. Prihvatanje Schlickovog principa verifikacije kao kriterijuma razlikovanja stavova, koji imaju smisla, od onih, koji nemaju smisla, vodilo je nužno solipsizmu. Trebalo je odbaciti kao besmislene sve one stavove koji se ne mogu verifikovati u neposrednom subjektivnom iskustvu pojedinca, a to su pre

svega stavovi o objektivnom postojanju materijalnih predmeta i drugih ljudi. Ovaj je pravac stekao mnoge pristalice na Zapadu, pa i u našoj zemlji uoči II. svjetskog rata.

Dakle, ne samo da u ovome odlomku autor natuknice ističe prigovor koji ističe i Prica već odlomak sadrži i nedvojbenu referencu upravo na *zagrebačke* “revizioniste” kao prve zastupnike toga pravca, a s kojima je Prica i ušao u spor. Iste te revizioniste – Z. Ravnikara (odnosno Zvonimira Richtmanna) i R. Pećinca (odnosno Rikarda Podhorskog) – upravo kao *prve* na “ovim prostorima” (dakle, u Hrvatskoj, a onda i šire u regiji, u predratnoj Jugoslaviji) koji su počeli zastupati gledište na liniji neopozitivista, ističe i Milanov (1939a: 101):

Pored njih postoje veći ili manji [neopozitivistički] kružoci u Švedskoj, Belgiji, Holandiji, Španiji i drugim zemljama. Tako i kod nas u Zagrebu postoji jedna grupa pristalica i simpatizera filosofije Bečkoga kruga, kojoj pripadaju: Ravnikar i Pećinac.

U nešto kasnijem osvrtu na “domaće” neopozitivistički orijentirane autore isto piše i Popović (1940a: 183; vidi i Popović 1940b).

Citirani Pricin odlomak skroman je i usputan osvrt na Wittgensteina, no i takav dovoljan je da se o recepciji Wittgensteina u Hrvatskoj može govoriti i prije 1941. godine. Sam taj osvrt, međutim, nije ništa sadržajno skromniji od onoga Patakijeva. Štoviše, zanemari li se neutemeljena klasifikacija Wittgensteina kao neopozitivista, taj odlomak više odgovara Wittgensteinu no onaj Patakijev nespretno parafrazirani, a zapravo nespretno prepisani osvrt. Koliko je meni poznato, Pricina opaska u zagrebačkom časopisu 1937. godine prvo je spominjanje Wittgensteina u Hrvatskoj – pet godina ranije od onog razmotrenog Patakijeva spomena iz 1941. koje je dosad slovalo za “prvo”.

U nastavku dotičnog “sukoba na ljevici” Zvonimir Richtmann u završnom svesku zagrebačkog časopisa *Pečat* objavio je 1940. poveći članak “Savremena naučna misao nije idealistička”. U njemu, između ostalog, odgovara i na Pricinu kritiku i na dva mjesta spominje Wittgensteina. Prvo, uz citat Hansa Hahna, kao moto odjeljka “Naučna filozofija – epistemologija” Richtmann navodi i citat iz Wittgensteinova *Tractatusa* na njemačkom i hrvatskom (Richtmann 1940: 107):

Die Philosophie ist keine Lehre, sondern eine Tätigkeit – es gibt keine philosophischen Sätze, es gibt nur ein philosophisches Klarwerden der Sätze.⁷

⁷ Filozofija nije neka nauka, već djelatnost – nema filozofskih izreka, postoji samo filozofsko “bistrenje izreka”.

Radi se o donekle parafraziranom dijelu stavka 4.112 *Tractatusa* koji glasi (Wittgenstein 1960: 72–75):

Die Philosophie ist keine Lehre, sondern eine Tätigkeit. [...] Das Resultat der Philosophie sind nicht "philosophische Sätze", sondern das Klarwerden von Sätzen.

Filozofija nije teorija, nego aktivnost. [...] Rezultat filozofije nisu "filozofski stavovi", nego projašnjavanje stavova.

S obzirom na to, vrlo je vjerojatno da Richtmann Wittgensteina ne citira izravno iz *Tractatusa*, već da taj odlomak preuzima iz sekundarne literature. (Sam *Tractatus* u članku Richtmann izrijekom i ne spominje.) Radi se, naime, o stavku *Tractatusa* koji je bio vrlo popularan među pripadnicima Bečkoga kruga i često su ga navodili u svojim radovima.⁹

Richtmann zatim isti citat ponavlja i kad tvrdi dalje u članku da danas nema mjesta za filozofiju kao posebnu znanost, već samo za povijest filozofije i, očito, filozofiju kao djelatnost u Wittgensteinovu smislu, a što su prihvatili i članovi Bečkoga kruga (Richtmann 1940: 109):

Baviti se specijalno studijem "filozofije", to danas ne može da znači drugo no studirati njenu historiju. Studenti koji su na univerzitetu odabrali kao svoju struku t. zv. "čistu filozofsku grupu" ne slušaju osim historije "filozofije" nikakav "filozofski" predmet. Ne postoji "filozofija" kao neka nauka sa svojim zakonima i metodama jer "filozofija nije nauka već djelatnost – nema filozofskih izreka, postoji samo filozofsko bistrjenje izreka" (*Wittgenstein*). Čak i logika, koja se ranije smatrala dijelom filozofije, oslanja se u njenom novijem razvoju više na matematiku, i kad bi koji diplomirani "čisti" filozof zavirio u neku savremenu stručnu raspravu iz područja nove logike, teško da bi razabrao o čemu se zapravo radi.

Ako Richtmann u tom odlomku na umu ima prije svega Zagrebačko sveučilište, onda u njemu imamo i zanimljivu kritiku zagrebačkog filozofskog kurikulumu po kojemu se obrađuje samo tradicionalna logika koju su u Zagrebu tada predavali Albert Bazala i Vladimir Filipović.¹⁰

Jedna od reakcija na "revizionističke" tekstove koji su kulminirali s *Pečatom* 1939. i 1940, dakle, i ovaj Richtmannov, bilo je pojavljivanje *Književnih sveski* (br. 1) u Zagrebu 1940. godine (za detalje vidi Kovačević 1989: 362–374). Njihovo objavljivanje podržala je Komunistička partija Jugoslavije upravo s ciljem potkopavanja "revizionističke" struje, a sadržavale su dvanaest uglavnom ranije objavljenih tekstova sedmorice autora, između ostalog i Pricin tekst "Savremena filozofija i prirodne znanosti" u kojemu

⁹ Primjera radi, taj stavak *Tractatusa* navode u programskoj knjižici Bečkoga kruga Hahn, Neurath i Carnap (1929: 335–336), kao i Schlick (1932: 58), Carnap (1934: 209) i Waismann (1939: 343).

¹⁰ Za više detalja o logici i logičarima u Hrvatskoj u prvoj polovici prošloga stoljeća, a posebno o Bazali i Filipoviću, vidi Kovač (1995) te Kovač i Žarnić (2013: 505–506). Dobar primjer problema na koji ukazuje Richtmann nalazi se u nešto kasnijoj opasci Predraga Vranickog o Ayerovoj knjizi *Language, Truth and Logic*, da je "slobodna inače od teško pristupačnog simboličkog materijala, koji upotrebljava dotična [neopozitivistička] škola" (1953b: 523–524).

spominje Wittgensteina. To je treći, doduše ponovljeni, slučaj njegova spominjanja u Hrvatskoj prije 1941.¹¹

U istom (i jedinom) broju *Sveski* nekoliko kritičkih osvrtu na zagrebačke revizioniste objavio je i bugarski dogmatski marksistički filozof, Todor Pavlov. U jednom od tih osvrtu kritizira spomenuti Richtmannov tekst, pa spominje i Wittgensteina (Pavlov 1940: 233–234):

Ne postoji, kazuje nam on [Richtmann], nikakav poseban “predmet” filozofije, osim izučavanje “historije” ranijih filozofskih učenja, koja su, sasvim prirodno, (pošto filozofija nije nikakova nauka) niz zabluda, sličnih religioznim zabludama. “Filozofija, – citira on Wittgensteina, – nije nauka već djelatnost – nema filozofskih izreka, postoji samo filozofsko bistenje izreka“. Čak i logika, po Richtmanu, koja se ranije smatrala kao djelo filozofije, “oslanja se u njenom novom razvoju više na matematiku, i kad bi koji diplomirani »čisti« filozof zavirio u neku savremenu stručnu raspravu iz područja nove logike, teško da bi razabrao o čemu se zapravo radi. [...] Richtman–Wittgensteinova “nauka nauka” nema apsolutno ništa zajedničko sa svim time.

A čini se da upravo Wittgensteinovu poziciju Pavlov (1940: 222) ima na umu i kada napominje:

Nije dogma samo “epistemologija” “bečkog kruga”, nije dogma samo pretvaranje matematičke metode u jedinstvenu i svemoguću naučnu metodu fizike, iz koje se na taj način lijepo izbacuje konkretni fizički realni sadržaj i koja, kako je to sjajno dokazao još Tuljin, lijepo postaje jedan od glavnih razloga za padanje nekih »filozofirajućih fizičara« u idealizam, relativizam i, na kraju krajeva, u fideizam i očajnu mistiku.

Pavlov, naravno, nije hrvatski filozof, no svoj je tekst napisao kao kritiku hrvatskih autora za zbornik objavljen u Zagrebu, pa njegovo spominjanje Wittgensteina u sklopu toga nedvojbeno spada pod njegovu recepciju u Hrvatskoj.

Spor o odnosu filozofije i znanosti unutar obuhvatnijeg “spora na ljevici” u Hrvatskoj vrlo je zanimljiv slučaj, a Prica i Richtmann bili su možda i dva vodeća suprotstavljena aktera u tom posebnom sporu. To zasigurno zaslužuje daljnju obradu, no u ovome radu ne trebamo dublje ulaziti u pitanja koja se izravnije ne tiču Wittgensteina. Za trenutne svrhe dovoljno je tek primijetiti: Zahvaljujući Ognjenu Prici i Zvonimiru Richtmannu, pa onda i Todoru Pavlovu, može se reći da recepcija Wittgensteina u Hrvatskoj nije započela s Patakijevim plagijatom, da je Wittgenstein bio poznat ili spominjan u Hrvatskoj i prije Drugog svjetskog rata, kao i to da je upravo

¹¹ Nakon rata Pricin tekst “Savremena filozofija i prirodne znanosti” pretiskan je još barem tri puta (no, pretpostavljam, ne zato što spominje Wittgensteina): U zborniku *Vreme i savest* (Kultura, Beograd, 1960), u Ognjen Prica, *Izbor članaka* (Kultura, Beograd, 1960) i u zborniku *Progresivna misao u BiH 1918–1941: Filozofski spisi* (Svjetlost, Sarajevo, 1983).

Wittgensteinov *Tractatus* bio točka slaganja suprotstavljenih Price i Richtmanna, premda ne oko istih stvari. Neosnovana je dakle Krkačeva tvrdnja o *Tractatusu* da prije Drugog svjetskog rata “filozofi u Hrvatskoj nisu bili svjesni tog rada, čak ni nakon njegove objave 1921/1922.” (2017: 103) (zar su ga mogli biti svjesni prije?!). Podjednako je neosnovana i njegova tvrdnja da “[p]ozitivisti [...] poput Brichte, Podhorskog i Richtmanna prije 1945. spominju logičku analizu, pozitivizam, Comtea, Bolzmanna, Macha, Maxwella i Helmholtza, no opet ne Wittgensteina” (Krkač 2017: 103).

Daljnja istraživanja, uvjeren sam, otkrit će i druga spominjanja Wittgensteina u predratnom i ratnom razdoblju Hrvatske, možda čak i neka ranija od onih ovdje spomenutih, od 1921. naovamo – ranija od tog sigurno neće.¹² Dotad će godina 1937. označavati najraniji poznati spomen Wittgensteina u Hrvatskoj.

3. Poslijeratna spominjanja 1950-ih

Nadovezujući se na Patakijevo spominjanje Wittgensteina u natuknici *Hrvatske enciklopedije* 1941, Krkač (2017; 2026), kao i Krkač i suradnice, dalje identificiraju gotovo dvadesetogodišnju prazninu u pogledu njegove recepcije u Hrvatskoj. Prvo sljedeće relevantno spominjanje pronalaze, očekivano, u izdanju njegova *Tractatusa* objavljenoga u Sarajevu, a prevedenoga od strane Gaje Petrovića. Petrović je u tom izdanju napisao i opširan pogovor u kojemu obrađuje osnovne pojmove iz *Tractatusa* i donosi Wittgensteinovu biografiju.

Kad je pak riječ o spominjanjima Wittgensteina u hrvatskim enciklopedijskim izdanjima nakon onoga u *Hrvatskoj enciklopediji* 1941, dakle u poslijeratnim enciklopedijama zagrebačkog Leksikografskog zavoda, Krkač (2017: 104), sukladno pretpostavljenoj dvadesetogodišnjoj praznini, piše:

Kasnije, nakon 1945., u ranim izdanjima “Enciklopedije Jugoslavije” koja se djelomično temeljila na “Hrvatskoj Enciklopediji”, ova je natuknica [o Bečkome krugu] bila izostavljena (međutim, u kasnijim izdanjima, no desetljećima kasnije, natuknice o Bečkome krugu i Wittgensteinu ponovno se pojavljuju). Stoga na opću žalost svih strana uključenih možda u opisani proces, zbog toga što je, za razliku od, recimo, Carnapa ili Quinea, Heideggera ili Gadamera, Maritaina ili von Balthasara, Wittgenstein vjerojatno bio najveći filozof 20. stoljeća, no čak nije dobio ni primjerenu obradu u hrvatskim enciklopedijama, a da ne spominjem druge vrste spominjanja i komentara.

¹² Koliko sam uspio utvrditi, u nastavku rasprave između Price i Popovića s jedne strane te Richtmanna (Z. Ravnikara) i Podhorskog (R. Pećinca) s druge, u ostatak objavljenih brojeva *Znanosti i života* kroz 1937. i 1938, Wittgensteina se više ne spominje, a ne spominje ga se ni u tekstovima ranijih brojeva *Pečata* kroz 1939. i 1940.

Nešto općenitije, o poslijeratnom razdoblju u Hrvatskoj koje je prethodilo objavljivanju prijevoda *Tractatusa* 1960. godine, Krkač (2026: 5) piše:

Hrvatska filozofija, koliko je poznato, nije zabilježila smrt Ludwiga Wittgensteina. Ništa čudno jer je početak 1950-ih u Hrvatskoj u filozofskom smislu bilo vrijeme protjerivanja svih drugih filozofija sa sveučilišta i ustoličenja marksističke filozofije [...], koja je prezirala pozitivizam, pa time i Wittgensteina, kojeg je neznački percipirala dijelom te škole.

Nekoliko je točaka u tim citatima vrijednih daljnjeg razmatranja, a pretpostavka je u njima da se u razdoblju prije objave prijevoda *Tractatusa* Wittgensteina potpuno zanemarilo zbog marksističke orijentacije ondašnjih filozofa koja je počela popuštati tek 1960-ih. No to nije potpuno točno.¹³

Za početak, zbog čega bi ikoga čudilo da je iz *Enciklopedije Jugoslavije* ispuštena natuknica o Bečkome krugu ili to da se u njoj uopće ne spominje Wittgensteina? *Hrvatska enciklopedija* (1941. – 1945.) po svom je karakteru bila *opća* enciklopedija, sadržajno ne ograničena na Hrvatsku i stvari vezane uz Hrvatsku.¹⁴ *Enciklopedija Jugoslavije* (1955. – 1971.) bila je upravo suprotno – enciklopedija posvećena sadržajima vezanima uz Jugoslaviju.¹⁵ Recepcija neopozitivizma u Hrvatskoj, pa i šire u Jugoslaviji, unatoč spomenutom predratnom “sporu na ljevici”, ostala je na filozofskim, akademskim i općenito kulturnim marginama, a recepcija Wittgensteina još i više. Stoga ne iznenađuje da se njihove i srodne natuknice, pa ni “Wittgenstein” ili “Bečki krug” kao usputno upotrijebljeni izrazi, ne pojavljuju u dotičnoj enciklopediji – kao što ne iznenađuje ni da ih nema u *Medicinskoj*, *Pomorskoj* ili *Poljoprivrednoj enciklopediji*. U *Enciklopediji Jugoslavije* zapravo se ne pojavljuju ni mnoge druge filozofske natuknice koje bi se u nekoj enciklopediji očekivalo pronaći da je kojim slučajem općega karaktera. Primjerice, pod “filozofijom” se obrađuje samo srpska, hrvatska i slovenska filozofija; natuknice “logika”

¹³ Do zaključenja ovog rada nisam uspio pronaći osvrte na Wittgensteina povodom njegove smrti u Hrvatskoj, no u Jugoslaviji su u tom razdoblju objavljena barem dva takva rada, a barem jedan od autora bio je na sveučilištu ustoličen marksistički filozof. Prvi rad, Miloša Ilića, “Vitgenštajn filozof ‘neizrecivog’”, napisan je upravo povodom Wittgensteinove smrti u *Narodnom studentu* (br. 6, od 2. travnja 1952), a malo nakon njega objavljen je u dva dijela i rad “Filozofija ‘neizrecivog’: jedan dosledan zaključak građanskog subjektivizma” Mihaila Markovića u *Književnim novinama* (br. 60 i 61, od 6. i 20 srpnja 1952).

¹⁴ U predgovoru prvom svesku *Hrvatske enciklopedije* o njezinoj ambiciji stoji: “da preko Hrvatske Enciklopedije omogućimo našim ljudima proširivanje i zaokruživanje znanja iz svih područja nauke i umjetnosti” (sv. 1, str. ix).

¹⁵ U predgovoru prvome svesku prvoga izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* govori se da je u njoj riječ “o prošlosti naše domovine i našeg jezika”, “o našoj sadašnjosti i budućnosti”, “o svim južnoslovenskim narodima”, da *Enciklopedija* pristupa “razmatranju cjelokupne kulturne i političke južnoslovenske problematike” i nastoji dati “naučno egzaktn prikaz kulturnog, političkog i ekonomskog života kod nas” (sv. 1, str. v–vi).

nema, kao ni natuknica “etika” i “estetika”. Nema ni “Aristotela”, “Hegela”, “Lenjina”, “Kanta” i “Marxa”.

U citiranom odlomku Krkač dalje tvrdi da su se u kasnijim izdanjima te enciklopedije natuknice o Bečkome krugu i Wittgensteinu vratile, no da se to vraćanje dogodilo tek “desetljećima kasnije”. S obzirom na to da je prvo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije* objavljeno u osam svezaka od 1955. do 1971. godine i na to da se u prvom gornjem citatu u množini kaže “desetljećima kasnije”, čime se sugerira protok od barem dvadeset godina od prvoga izdanja, prirodno je zaključiti da su se dotične natuknice u toj enciklopediji pojavile tek u drugoj polovici 1970-ih, ako ne i kasnije. Drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije* objavljeno je u razdoblju od 1980. do 1990. godine (šest svezaka), pa se valjda misli na te godine i to izdanje. No niti u njemu nema “Bečkoga kruga”, a ni “Wittgensteina”, što ne čudi – sadržajni okvir *Enciklopedije* ostao je nepromijenjen. U prvom gornjem citatu, dakle, griješi se ne tek u pogledu vremenskog okvira već i u pogledu samog kasnijeg pojavljivanja dotičnih natuknica kao i samih tih izraza u toj enciklopediji. Da je, međutim, sadržajni okvir *Enciklopedije* u međuvremenu i proširen, natuknica “Wittgenstein” u njoj se sigurno ne bi pojavila jer je, razumljivo, ta enciklopedija prestala izlaziti nakon 1990. godine, kada je objavljen tek njezin šesti svezak (abecednoga raspona JAP–KAT). No ta enciklopedija nije bila jedini rani izdavački pothvat poslijeratnog zagrebačkog Leksikografskog zavoda.¹⁶ Neuočavanjem toga u gornjim se citatima griješi i u drugim stvarima.

* * *

Iste godine kada je objavljen prvi svezak prvoga izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* – dakle 1955. – objavljen je i prvi svezak prvoga izdanja *Enciklopedije Leksikografskog zavoda*, a u idućih devet godina (a ne “desetljećima kasnije”) objavljeno je i preostalih šest svezaka te enciklopedije; posljednji, sedmi, 1964. Za razliku od *Enciklopedije Jugoslavije*, koja je s njom paralelno objavljivana, namjera je ovog izdanja bila, slično *Hrvatskoj enciklopediji*, da se “pregledno i sistematski sabere i izloži osnovne podatke iz svih područja ljudskoga znanja, stvaranja i iskustva” (sv. 1, str. v). Jesu li natuknice i sami izrazi “Bečki krug” i “Wittgenstein” pritom bili izostavljeni i u *tu* se enciklopediju vratili tek desetljećima kasnije ili se Bečki krug i Wittgensteina ipak od početka uzelo u obzir? Evo što pretraga svezaka prvoga izdanja te enciklopedije otkriva:

¹⁶ Za detaljan kronološki pregled izdanja Zavoda vidi Klobučar Srbić (2012) kao i mrežnu stranicu Zavoda, posebno rubriku “Izdanja” (<https://www.lzmk.hr/izdanja>).

Svezak 1 (1955), str. 146, natuknica “analiza”:

Od Bertranda Russela i Wittgensteina potiče tendencija da se cela filozofija svede na logičku analizu, a da se analiza shvati kao raščlanjavanje i eksplicitno izražavanje u logične forme premisa u datog sistema; [...].

Svezak 1 (1955), str. 423–424, natuknica “Bečki krug”:

Osnovne uticaje na tu grupu izvršili su: [...] 3. simbolička logika i logička analiza jezika (Frege, Whitehead, a naročito Russell i Wittgenstein).

Svezak 2 (1959), str. 579–581, natuknica “engleska filozofija”:

U toku posljednjih decenija rad na simboličkoj logici dominirao je u engl. filozofiji i dao niz značajnih imena (L. Wittgenstein, F. P. Ramsey, E. A. Moce, G. Ryle, J. Wisdom, M. Black, L. S. Stebbing, A. J. Ayer i dr.).

Svezak 4 (1959), str. 629–630, natuknica “logika”:

Glav. doprinos detaljnom razrađivanju simboličke logike dali su u XIX. v. pored Boole-a i Morgana, Peirce, Schröder i Frege, a u XX. v. Russell, Whitehead, Wittgenstein, Hilbert, Gödel, Carnap, Church, Quine, Lukasiewicz, Tarski i Reichenbach.

Svezak 5 (1961), str. 161, natuknica “metafizika”:

Suvremeni logički pozitivizam (Wittgenstein, Carnap) otišao je u borbi protiv metafizike u krajnost, proglasivši metafizičke iskaze za apsolutno besmislene zbog njihove neproverljivosti u iskustvu.

Svezak 5 (1961), str. 376, natuknica “neopozitivizam”:

Glavni su mu preteče D. Hume, E. Mach i B. Russell, a neposredni je inspirator L. Wittgenstein.

Svezak 6 (1962), str. 556, natuknica “Russell, 1. Bertrand”:

U okviru svoje filozofije “logičkog atomizma” (čiji je utjecaj naročito vidljiv u djelu L. Wittgensteina), [...].

Svezak 6 (1962), str. 658, natuknica “Schlick, Moritz”:

Zastupa varijantu logičkog pozitivizma, odnosno logičkog empirizma [...] simboličke logike i logičke analize jezika (Frege, Whitehead, Russel, Wittgenstein).

Svezak 6 (1962), str. 682, natuknica “semantička filozofija”:

Semantička logika koja ispituje značenje i vrijednost izraza logičkoga kalkila, smatra općenitu vrijednost (*Allgemeingültigkeit*) osnovnim kriterijem s pomoću kojeg se odbacuju svi “metafizički”, “iracionalni”, “besmisleni” i “protuslovni” sudovi i dolazi do tzv. “pravih izjava” (Wittgenstein, Tarski).

Svezak 7 (1964), str. 641, natuknica “verifikacija”:

Problemom verifikacije bavili su se posebno B. Russel i L. Wittgenstein.

Svezak 7 (1964), str. 721–722, natuknica “Wittgenstein, Ludwig” (dovoljno kratka da je se navede u cijelosti):

WITTGENSTEIN, LUDWIG, austr. filozof (Beč, 26. IV 1889–Cambridge, 29. IV 1951). Od godine 1939 do 1947 prof. u Cambridgeu. Bez obzira na relativno malo radova (za života mu je objavljena samo knjiga *Tractatus Logico-Philosophicus*, prev. u nas, i dva manja članka), W. je postao jedan od najutjecajnijih filozofa XX st. Premda egzakatan, metodološki znanstveno orijentiran i dobar poznavalac prirodnih nauka, logike i matematike, W. ipak smatra da “naši životni problemi još uopće nisu ni dodirnuti” ... “čak da je i dan odgovor na sva moguća znanstvena pitanja”. U svom čuvenom i originalnom *Tractatusu* ... on je nakon izvanrednih logičnih analiza došao do skeptičkog zaključka da se o pravim filozofskim problemima ne može misaono govoriti, a “o čemu se ne može govoriti, o tome se mora šutjeti”. Desetogodišnja filozofova šutnja koja je slijedila nakon *Tractatusa* predstavljala je povlačenje praktičnih konzekvenija iz završne rečenice njegovog glavnog djela.

Wittgensteina se, dakle, u prvome izdanju dotične enciklopedije, od 1955. do 1964, spominje barem u jedanaest natuknica, a jedna od tih natuknica posvećena je upravo njemu. Gledano po svescima, ne spominje ga se, *čini se*, jedino u svesku 3 (abecednoga raspona FIRK-JUGOS). Zanimljivo je primijetiti i da posljednja rečenica natuknice o Wittgensteinu implicitno upućuje na njegovu kasniju filozofsku fazu koja je uslijedila nakon njegove “desetogodišnje šutnje” – dakle, početkom 1930-ih – no o njoj u natuknici nema ni riječi. To će se promijeniti tek u trećem izdanju dotične enciklopedije, *Općoj enciklopediji*, 1982., gdje u proširenoj natuknici o Wittgensteinu stoji, skromno, i ovo (sv. 8, str. 634):

Sve veći interes rijetkih poznavalaca njegovih djela napokon ga ohrabruje te se 1929. vraća u Cambridge gdje mu G. E. Moore i B. Russell omogućuju stjecanje profesure. Za II svj. rata ponovo dobrovoljac, postaje laborant u jednoj londonskoj bolnici. U toj kasnijoj fazi razvija i posve novu filozofiju sadržanu u posthumno objavljenim *Filozofskim istraživanjima*. U ta je dva međusobno suprotstavljena djela sadržan čitav Wittgensteinov filoz. opus.

To je gotovo sve što se u proširenoj natuknici o Wittgensteinu može pročitati o njegovoj kasnijoj filozofiji. Povrh toga doznaje se još tek da kod kasnijeg Wittgensteina nalazimo “kretanje u širini tzv. analize običnog jezika kao medija koji nadilazi ekskluzivni prostor prvotnih ‘iskaza sa značenjem’” čime se “približava i temama psihologije”. Vratimo se gornjim natuknicama.

U sam spomen Wittgensteina, već 1955, u prvome svesku *Enciklopedije* nalazi se i natuknica “Bečki krug”, a na popisu suradnika toga sveska i Stjepan (Stevan) Pataki – raniji plagijator iz 1941. Nema posebnih dodirnih

točaka između dviju natuknica o Bečkome krugu, a uz Patakijevo ime stoji da je bio zadužen za “pedagogiku”, što ga ne čini najizvjesnijim autorom dotične natuknice. Od suradnika prvoga sveska zaduženih za filozofiju navedeno je njih četvero, svi s Beogradskoga sveučilišta: Veljko Korač (redaktor struke Filozofija), Mihajlo Đurić, Mihailo Marković i Radmila Šajković. Zanimljivo, prema popisu suradnika, nijedan filozof iz Hrvatske nije bio uključen u izradu tog sveska a da je bio zadužen za filozofiju.¹⁷ S obzirom na filozofske interese navedenih suradnika u tom razdoblju, najizgledniji je autor “Bečkoga kruga”, kao i “analize”, Mihailo Marković (vidi i raniju bilješku 13). U posljednjem, sedmom svesku *Enciklopedije* kao suradnik je naveden i Gajo Petrović, koji je i najizgledniji autor ondje uvrštene natuknice o Wittgensteinu.¹⁸

Dakle, već sredinom 1950-ih, nekoliko godina nakon Wittgensteinove smrti 1951, u Hrvatskoj postoje spomeni njega i njegova filozofskog utjecaja. Naravno, s obzirom na najizglednije autore nekih od tih natuknica *Enciklopedije*, posebno u njezinu prvome svesku, pitanje je spadaju li one u okvire ovoga rada – tiču li se one recepcije Wittgensteina u Hrvatskoj. Pitanje je, rekao bih, povezano s općenitijim pitanjem što spada pod hrvatsku filozofsku baštinu (i po kojim se kriterijima o tome treba odlučivati). Ovdje se, naravno, ne može ulaziti u to, već tek konstatirati da se to pitanje i u ovom slučaju manifestira. Što se tiče pitanja konkretne recepcije, dojma sam da jedanaest spomenutih natuknica jesu slučajevi recepcije Wittgensteina u Hrvatskoj, premda, po svemu sudeći, neke od njih nisu napisali filozofi koje bi se po bilo kojoj osnovi moglo smatrati hrvatskima (tome se vraćam u odjeljku 4).¹⁹ No čak i kada bi se inzistiralo da one to nisu, postoje i drugi

¹⁷ Kruni Krstiću, tadašnjem redaktoru Leksikografskog zavoda, pri izradi *Enciklopedije* nije bila dodijeljena određena struka, a s obzirom na jezik natuknica, teško da je on bio autor ijedne od ovdje spomenutih. U narednim svescima nema popisa suradnika, pa je teško reći tko je od filozofa mogao pridonijeti čime. Tek posljednji, sedmi, svezak, donosi popis suradnika među kojima je navedeno šesnaest autora zaduženih za filozofsku struku (a povrh tih ima i nekoliko filozofa koji nisu bili zaduženi za određenu struku). Od zagrebačkih filozofa navedeni su: Branko Bošnjak, Veljko Cvjetičanin, Vladimir Filipović, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Vanja Sutlić, Čedomil Veljačić i Predrag Vranicki. Pretpostavljam da su neki od njih surađivali i u ranijim svescima 2–6. Svi nabrojani osim Filipovića doktorirali su nakon izlaska prvoga sveska *Enciklopedije* 1955.

¹⁸ Velik dio te natuknice potpuno se poklapa s dijelovima Petrovićeva pogovora (vidi Petrović 1960: 196). Istovremeno, u natuknici navedeni citati iz *Tractatusa* (stavak 6.52) donekle se razlikuju u prijevodu od onog Petrovićeva. U svjetlu dosad rečenoga, kao i nekih stvari kojih ću se dotaknuti u nastavku, nije toliko teško zamisliti ni da je netko drugi natuknicu o Wittgensteinu za *Enciklopediju* “iskompilirao” iz Petrovićeva pogovora.

¹⁹ Postoje i obrnuti slučajevi. Stjepan Matičević, primjerice, objavio je 1909. u Beču knjigu *Zur Grundlegung der Logik*, a Stjepan Zimmermann i Albert Haler 2. izdanje *Opće noetike*, odnosno doktorsku disertaciju o Gundulićevu *Osmanu*, u Beogradu. No time oni zasigurno nisu postali dio austrijske ili srpske filozofske baštine, premda se njihove radove može smatrati

slučajevi recepcije Wittgensteina u Hrvatskoj prije prijevoda *Tractatusa* 1960. i mimo ondašnjih enciklopedijskih svezaka. No, prije nego te kratko razmotrim, zanimljivo je pogledati u svjetlu pitanja o recepciji Wittgensteina u Hrvatskoj i Krkačeve tvrdnje da se Wittgenstein nakon 1941. u hrvatske enciklopedije vratio tek desetljećima kasnije, evoluciju jedanaest gore spomenutih natuknica u kojima se Wittgensteina spominje ili obrađuje kroz sljedeća dva izdanja *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* (1966. – 1969., odnosno 1977. – 1988.), kao i u novoj *Hrvatskoj enciklopediji* (1999. – 2009.).

* * *

U drugome izdanju *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* natuknica “analiza” jednaka je onoj u prvome izdanju. Od trećega izdanja, *Opće enciklopedije*, u natuknici “analiza” Wittgensteina se više ne spominje, no upućuje se na natuknicu “filozofska analiza” u kojoj ga se spominje. Ni u novoj *Hrvatskoj enciklopediji* Wittgensteina se pod “analizom” više ne spominje, premda je u odnosu na *Opću enciklopediju* ta natuknica proširena.

U drugome izdanju *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* natuknica “Bečki krug” nešto je skraćena, pa se Wittgensteina u njoj više ne spominje, dok se u *Općoj* i novoj *Hrvatskoj enciklopediji* pod “Bečkim krugom” tek upućuje na natuknicu “novopozitivizam”. U svim izdanjima *Enciklopedije*, kao i u novoj *Hrvatskoj enciklopediji*, pod natuknicom “neopozitivizam”, odnosno “novopozitivizam”, Wittgensteina se spominje.

Natuknica “engleska filozofija” u kasnijim je izdanjima *Enciklopedije* i u novoj *Hrvatskoj* enciklopediji smještena pod veće cjeline (“Velika Britanija i Sjeverna Irska”, odnosno “Englezi”), no u svakoj od tih cjelina spominje se Wittgensteina sadržajno identično spominjanju u prvome izdanju *Enciklopedije*. Wittgensteina se spominje i u svim natuknicama “logike”.

Nakon prvoga izdanja *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* Wittgensteina se više ne spominje u natuknici “metafizika”, kao ni u natuknicama “Russell, Bertrand” i “Schlick, Moritz”. Počevši s *Općom enciklopedijom*, ne spominje ga se više ni u natuknici “verifikacija”.

U svim spomenutim enciklopedijskim izdanjima Wittgensteina se spominje u natuknici “semantička filozofija”. Štoviše, dio o njemu u *Općoj enciklopediji*, a zatim i novoj *Hrvatskoj enciklopediji*, nešto je i proširen. Zanimljivo je pritom primijetiti da je izraz “semantička filozofija” (za razliku od, recimo, izraza “filozofska semantika”, “jezična filozofija” ili “filozofija jezika”) nešto što se od 1950-ih, koliko sam uspio utvrditi, u sklopu zapadnoevropske filozofske tradicije koristilo uglavnom na ovim prostorima. Ta je fraza ne-

slučajevima recepcije, recimo, fenomenologije, noetike ili književno-estetske kritike i izvan Hrvatske. Vidi i završetak ranije bilješke 8.

kome, čini se, dobro i primjereno zvučala prilikom osmišljavanja svezaka prvoga izdanja *Enciklopedije*, pa ju se, pretpostavljam, nastavilo po inerciji preuzimati i u budućim izdanjima, kao i u devetome svesku nove *Hrvatske enciklopedije* iz 2007. No nešto kao *semantička filozofija* zapravo ne postoji, i to ne u nekom dubljem filozofskom smislu, već u smislu da se fraza “semantička filozofija” gotovo i ne pojavljuje izvan spomenutih enciklopedija i, vrlo rijetko, regionalne literature.²⁰ Sama fraza pojavljuje se i kod istočnoblokovskih dogmatskih marksističkih autora koji su njome upućivali na filozofe koji su se bavili jezičnim značenjem ili, općenitije, filozofskim problemima pristupali kroz analizu jezika i značenja iz analitičke perspektive.²¹

Konačno, natuknicu “Wittgenstein, Ludwig” nalazi se u *svim* spomenutim enciklopedijskim izdanjima, pa Krkač u ranijem citatu griješi kada napominje da Wittgenstein “čak nije dobio ni primjerenu obradu u hrvatskim enciklopedijama”. U *Općoj enciklopediji* natuknica o Wittgensteinu znatno je proširena, pa su uz *Tractatus*, kako je već bilo rečeno, kratko spomenuta i Wittgensteinova kasnija filozofska gledišta. U novoj *Hrvatskoj enciklopediji* napisana je potpuno nova natuknica o Wittgensteinu, u njoj se po prvi put spominju središnji pojmovi njegove kasnije filozofije, a priložena je i njegova fotografija. Tu se natuknicu zaključuje riječima da Wittgenstein “i u Hrvatskoj ima i danas mnogobrojne pristaše”, što je vrlo sporna tvrdnja, ne samo u pogledu opisa situacije u trenutku objave te natuknice, 2009, već i u pogledu implikature da je mnoge pristaše u Hrvatskoj Wittgenstein imao i ranije. Krkač ispravnije opisuje situaciju, barem u pogledu “mnogobrojniosti”, kad napominje (2017: 107):

Naime, ne bi se trebalo steći predodžbu [...] da su istraživači Wittgensteina u Hrvatskoj velika i postojana skupina tijekom godina, jer oni to nisu. U svakom desetljeću ili dvama postoji najviše jedan međunarodno priznati stručnjak za Wittgensteina iz Hrvatske, u najboljem slučaju dvoje ili troje.²²

²⁰ Ta neobična fraza pojavljuje se u Grlićevoj knjizi *Filozofija*, a popratni je tekst ondje gotovo identičan istoimenoj natuknici u prva dva izdanja *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* (vidi Grlić 1963: 119). (Natuknicama Grlićeve knjige i njegovom radu u *Enciklopediji* vratit ću se u sljedećem odjeljku.) Nešto ranije tu frazu upotrebljava i Vanja Sutlić (1959: 235), a njome se koristi i kasnije (vidi Sutlić 1999a: 95).

²¹ Za upotrebu te fraze u istočnoblokovskoj tradiciji vidi Mschweinijeradse (1961), koji u tekstu kritizira i “revizionista” Mihaila Markovića zbog nedovoljne kritičnosti spram semantičke filozofije u jednom njegovom tekstu; pitanjem semantičke filozofije bavi se i Šaf [Schaff] (1965: 63–87).

²² Krkač na tom tragu piše i u svom novijem osvrtu: “S obzirom na veličinu hrvatske filozofske zajednice i njezinu povijesnu orijentaciju više prema povijesti filozofije nego filozofiji (uglavnom kršćanskoj, kontinentalnoj i analitičkoj naturalističkoga smjera) čudo je da uopće imamo wittgensteinovce. Ipak, hrvatski filozofi koji su objavili najmanje jednu knjigu i barem nekoliko članaka o Wittgensteinu mogu se nabrojati na prste jedne ruke” (2026: 5). Takve opaske stvaraju dojam da je situacija u pogledu istraživanja Wittgensteina u Hrvatskoj – ako se

Nažalost, on na ovom mjestu ne navodi imena tih međunarodno priznatih stručnjaka, dok imena koja navodi na drugim mjestima u istome radu ni po čemu ne predstavljaju međunarodno priznate autore kada je riječ o temi Wittgensteina. Naime, sama činjenica da je netko u inozemstvu objavio rad na stranom jeziku ili pak sudjelovao na nekoj inozemnoj ili međunarodnoj konferenciji izlaganjem na stranom jeziku ne čini ga samim time “međunarodno priznatim”. Standardi za tu kvalifikaciju trebali bi biti viši.

Počevši s *Općom enciklopedijom*, Wittgensteina se spominje i u natuknici “filozofija”. Natuknica “Carnap, Rudolf” nalazi se u svim spomenutim enciklopedijskim izdanjima, no Wittgensteina se s njim povezuje tek u novoj *Hrvatskoj enciklopediji*. U potonjoj enciklopediji novo su uvedene i natuknice “analitička filozofija”, “logička gramatika” i “logički pozitivizam”, i u svima se spominje Wittgensteina. Gottlob Frege prvi je put natuknicu dobio u *Općoj enciklopediji* 1977. godine, no tek je u novoj *Hrvatskoj enciklopediji* u svojoj natuknici povezan s Wittgensteinom.

Natuknica u kojima se u novijim enciklopedijskim izdanjima spominje Wittgensteina zasigurno ima još, no i ovdje spomenute dovoljne su za potrebe ovog rada.

Pregledom evolucije enciklopedijskih natuknica u kojima se od 1955. spominje Wittgensteina duboko se ušlo u razdoblje njegove kasnije recepcije u Hrvatskoj, sve do 2000-ih, pa je sad potrebno vratiti se ranijim etapama te recepcije. U sljedećem odjeljku nešto detaljnije osvrnut ću se na 1960-e i 1970-e kada u Hrvatskoj vidno jača recepcija Wittgensteina, počevši s objavom prijevoda knjige *Tractatus Logico-Philosophicus*. U tom ću se odjeljku kratko osvrnuti i na recepciju Wittgensteina u Hrvatskoj kroz posljednjih četrdesetak godina do danas. Razlog kratke obrade tog kasnijeg razdoblja leži u činjenici da je u njemu literatura vezana uz Wittgensteina počela bujati i danas je uglavnom dobro poznata i lako dostupna. Stoga nema potrebe u ovom radu posebno detaljno skretati pozornost na nju, dok bi njezino detaljnije razmatranje – koje zasigurno zaslužuje – zahtijevalo zaseban rad, a ne tek kratak i nekritičan osvrt unutar ovoga. U odjeljku 5 zatim ukazujem na

na to odnosi izraz “wittgensteinovci” – vrlo loša, štoviše, znatno lošija no u pogledu mnogih drugih filozofa. No nije tako, posebno ako se ograničimo na filozofe unutar analitičke tradicije, gdje i sam Wittgenstein prije svega spada. Koliko u Hrvatskoj ima filozofa – fregeovaca, russellovaca, mooreovaca, carnapovaca, quineovaca, davidsonovaca, putnamovaca, kripkeovaca, lewisovaca – koji se bave stožernim figurama analitičke filozofije i to bavljenje potkrepljuju svojim publikacijama? Ili ih uopće nema ili ih je vrlo malo. Imati takvu situaciju a sugerirati da je wittgensteinovaca vrlo malo stvara pogrešan dojam. Premda je wittgensteinovaca, naravno, moglo biti više, u pogledu stožernih imena analitičke filozofije, wittgensteinovštine je u nas zapravo najviše, i u pogledu članaka, i u pogledu hrvatskih monografija, i u pogledu prevedene primarne i sekundarne literature; možda su brojniji tek rawlsovc.

jedan potpuno drugačiji slučaj povezanosti Wittgensteina s Hrvatskom. No prije svega toga u nastavku ovog odjeljka treba spomenuti još nekoliko slučajeva njegove recepcije tijekom 1950-ih, a koji su izostavljeni u svim dosadašnjim pregledima koji su se doticali.

* * *

Godine 1953. Predrag Vranicki kratko se dotiče Wittgensteina u dvije recenzije napisane za zagrebački časopis *Pogledi*, naime, u recenziji J. M. Bochenskijeve knjige *Europäische Philosophie der Gegenwart* (Vranicki 1953a) i u recenziji drugoga izdanja A. J. Ayerove knjige *Language, Truth and Logic* (Vranicki 1953b).

Slučaj recepcije Wittgensteina u Hrvatskoj koji je prethodio objavi prijevoda *Tractatusa* i habilitacijski je rad Gaje Petrovića. Taj je rad prvi put objavljen 1977. godine. No, kako u predgovoru kaže Petrović (1977: 7), rad je većim dijelom pisan akademske godine 1955/56, dovršen 1957. godine, a početkom 1958. priložen pri izboru za docenta na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Tema je rada bila razvoj Brentanove koncepcije istine od teorije korespondencije prema teoriji evidencije.

Pri razmatranju koncepcije istine kao korespondencije prirodno je uzeti u obzir Wittgensteinov *Tractatus*, što Petrović i čini. Navodi ga na kraju rada kao jedno od “najvažnijih djela” za dotičnu temu premda ga kroz cijeli rad prije toga izrijeком ne spominje. S pitanjem istine kao korespondencije prirodno je povezati i Wittgensteinova kasnija razmatranja u kojima se suprotstavlja svojim ranijim gledištima u *Tractatusu*, što Petrović ne čini, premda u radu konzultira i Wittgensteinova *Filozofska istraživanja* – svega nekoliko godina nakon njihova prvoga objavljivanja 1953. Umjesto toga, na *Istraživanja* se oslanja u završnom dijelu rada u kojemu raspravlja o definicijama. Preciznije, ondje se poziva na Wittgensteinovu koncepciju značenja riječi zasnovanoga na njihovoj upotrebi. Petrović (1977: 86) tako piše:

Vrlo često u diskusijama tipa “Šta je N?” prešutno se pretpostavlja da definicija koja se traži treba da opravda stvarnu upotrebu dotične riječi. Ovu prešutnu pretpostavku mnogih filozofskih i nefilozofskih diskusija učinio je L. Wittgenstein u drugoj fazi svoga rada svojom osnovnom eksplicitnom tezom. Po njegovu mišljenju zadatak je filozofije da opisuje stvarnu upotrebu riječi.³⁰

³⁰ “Die Philosophie darf den tatsächlichen Gebrauch der Sprache in keiner Weise antasten, sie kann ihn am Ende also nur beschreiben. (L. Wittgenstein: *Philosophische Untersuchungen*. Oxford 1953. S. 49).

Petrović zatim kratko razmatra tu Wittgensteinovu ideju i primjenjuje je na slučaj definiranja pojma istine (Petrović 1977: 86–89). Osvrtom na pitanje

“upotrebe” u odnosu na definiranje pojma istine cijeli Petrovićev habilitacijski rad i završava.

Petrović je 1955. i 1956. godine bio na kraćim studijskim boravcima u Austriji, u Salzburgu i Innsbrucku. Poticaj za njegovo bavljenje upravo dugogodišnjim bečkim profesorom filozofije Franzom Brentanom, kao i Wittgensteinom (posebno njegovim tada novoobjavljenim *Filozofskim istraživanjima*), nakon ranije gotovo isključive usmjerenosti na marksističku filozofiju, vjerojatno je potekao iz tog okruženja. Petrovićev boravak u Londonu sljedeće akademske godine taj je interes mogao samo pojačati, a što se i odrazilo na njegove publikacije koje su uslijedile.²³ Taj njegov habilitacijski rad prvi je meni poznati slučaj recepcije Wittgensteinove *kasnije* filozofije u Hrvatskoj.

Godine 1959. Vanja Sutlić objavio je kratak osvrt “Ludwig Wittgenstein: Traktat logičko-filozofski” napisan povodom izlaska novog engleskog izdanja *Tractatusa* 1958. godine (vidi Sutlić 1959). Može se pretpostaviti da je u tekstu manifestirani Sutlićev interes za *Tractatus* vezan uz Petrovićev prijevod toga djela i njegovo objavljivanje upravo u biblioteci “Logos” koju je u Sarajevu u sklopu izdavačke kuće “Veselin Masleša” 1950-ih Sutlić pokrenuo i uređivao.²⁴ Na tu povezanost ukazuje Zenko (1961: 873), a zatim i Plevnik (2014: 172).²⁵ Sutlić, čini se, nije bio tek urednik biblioteke čiji je interes za Wittgensteina i *Tractatus* stao na uredničkom poticanju i angažmanu. Njegov interes za Wittgensteina u narednom razdoblju pokazuje da mu je on bio filozofski zanimljiv, a čemu u prilog ide nekoliko stvari. Prvo, njegovo tadašnje svrstavanje Wittgensteinova značaja i utjecaja uz one Martina Heideggera i Maxa Schelera i ocjena da se radi o jednom od “najreprezentativnijih figura moderne misli” (Sutlić 1959: 236). Drugo, nakon tog osvrta, Sutlić je 1970-ih sudjelovao na međunarodnoj konferenciji posvećenoj uvelike Wittgensteinu (više o tome u sljedećem odjeljku). Treće, u svom posljednjem intervjuu 1989., Sutlić je na tragu svog osvrta iz 1959.

²³ O Petrovićevim studijskim boravcima u inozemstvu tijekom 1950-ih i njegovoj vezi s analitičkom filozofijom vidi u tekstu Asje Petrović (2001: IV). U sklopu zbornika iz 2001. u kojemu je objavljen taj tekst priložena je i Petrovićeva detaljna bibliografija iz koje se jasno vidi promjena u njegovim filozofskim interesima kroz 1950-e i 1960-e.

²⁴ O Sutlićevoj uključenosti u rad izdavačke kuće “Veselin Masleša” i njegovu pokretanju biblioteke “Logos” pišu kratko Brujić (1999: 183) i Pažanin (1999: 163).

²⁵ Tom Petrovićevu prevodilačko-istraživačkom projektu zasigurno su pridonijeli i njegovi već spomenuti kraći studijski boravci u Salzburgu (1955), Innsbrucku (1956), kao i onaj u Londonu akademske godine 1956/1957. U Londonu je bio pod mentorstvom A. J. Ayera koji je upravo u tom razdoblju preuzeo uređivanje one Routledgeove biblioteke u kojoj je 1922. izašao prvi engleski prijevod *Tractatusa*. Kao njezin urednik Ayer je sredinom 1950-ih – nešto prije Petrovićeva dolaska u London – potaknuo izradu novog engleskog prijevoda *Tractatusa* koji su zatim napravili David Pears i Brian McGuinness, a koji je objavljen 1961. godine (o tome u Ayer 1985: 5).

Wittgensteina svrstao među pet najznačajnijih filozofa dvadesetoga stoljeća – uz bok Edmundu Husserlu, Karlu Jaspersu, Maxu Scheleru i Martinu Heideggeru (Sutlić 1999b: 111).²⁶ Sutlićev osvrt na *Tractatus* iz 1959. vrlo je kratak, a zanimljiva je njegova završna ocjena da je Wittgenstein u svome kasnijem radu pokušao prevladati “konsekvenciju šutnje” iz *Tractatusa*, no da je u tom pokušaju, kao i Carnap u pokušaju istoga, prije pao “ispod nivoa ‘Traktata’” (Sutlić 1959: 236).

Konačno, Petrović kratko dotiče Wittgensteina i 1959. u članku “Logički pozitivizam i princip verifikacije” objavljenom u sarajevskom časopisu *Pregled* (članak je pretiskan u Petrović 1964b: 154–175). Pretpostavljam da mu je poticaj za pisanje tog rada došao iz istog smjera kao i za onaj o Brentanu.

4. Recepcija: 1960-e i dalje

Sve do objave prijevoda *Tractatusa* 1960. godine Wittgenstein je boravio na hrvatskim filozofskim marginama, skriven u bespućima enciklopedijskih natuknica, usputnim osvrtima i (tada) neobjavljenom habilitacijskom radu. No i ti skromni, malobrojni spomeni dovoljni su da se pokaže da su filozofi Wittgensteina u Hrvatskoj imali na umu i prije 1960. godine. Prijevod *Tractatusa* zasigurno je, dugoročno gledano, pridonio promjeni takvoga stanja i duže vremena bio je jedini dostupni prijevod te knjige, ne samo u Hrvatskoj već i na području cijele bivše Jugoslavije.²⁷ Iste godine kada je prijevod objavljen, Ivan Kuvačić obranio je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu doktorsku disertaciju *Filozofija Edwarda Georgea Moorea (Kritička analiza)* (Bracanović 2003: 285). U njoj je nešto pozornosti, razumljivo, posvećeno i Wittgensteinu, posebno njegovim kasnijim filozofskim razmatranjima, a

²⁶ U svjetlu toga može se pretpostaviti da bi svezak hrestomatije suvremene filozofije koji je na koncu 1960-ih pisao i uređivao Pejović drugačije izgledao (vidi raniju bilješku 5) i u njemu bi se više pozornosti posvetilo Wittgensteinu (kojega Pejović u hrestomatiji, tek usputno, spominje svega nekoliko puta) da ga je kojim slučajem pisao Sutlić – kako je prvotno bilo i planirano (vidi ranu najavu planiranih svezaka hrestomatije i njihovih autora-urednika u Petrović 1955). U kasnijem nizu Hrestomatije filozofije, u svesku *Suvremena filozofija II* (ur. Milan Galović) iz 1996, Wittgensteinu je, u skladu sa Sutlićevom ocjenom, dodijeljeno cijelo jedno poglavlje, a ostala tri, mimo onog uvodnoga, upravo Husserlu, Scheleru i Heideggeru.

²⁷ Godine 1987. objavljeno je njegovo drugo izdanje (Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost); 2003. Goran Švob napravio je stručnu redakтуру a Asja Petrović lekturu i korekturu Petrovićeva prijevoda, a to je izdanje upotpunjeno i sa šesnaest stranica fotografija (Zagreb: Moderna vremena). Novi hrvatski prijevod grupe prevoditelja i urednika pod stručnom redakcijom Andreja Jandrića i Ines Skelac objavljen je 2021. (Zagreb: Uliks/FFRZ/FF Press). Prvi slovenski prijevod (Frana Jermana) objavljen je 1976. (Ljubljana: Mladinska knjiga), a drugi (Boruta Cerkovnika) 2022. (Ljubljana: LUD Šerpa), dok je srpski prijevod (Olivera Durbabe) objavljen 2024. (Beograd: Miba books). Gledano u širim okvirima, Petrovićev prijevod *Tractatusa* šesti je po redu od prvog engleskog prijevoda iz 1922. godine: 1927/1928. objavljen je kineski prijevod, a za njim su uslijedili talijanski (1954), španjolski (1957) i ruski (1958) (o povijesti prijevoda *Tractatusa* vidi Shanker 1996: 23).

iduće godine ta je disertacija i objavljena (vidi Kuvačić 1961). To je, koliko mi je poznato, prvi objavljeni slučaj recepcije Wittgensteinove kasnije filozofije u Hrvatskoj (mimo njezina vrlo kratkog i tek informativnog spominjanja u pogovoru prijevodu *Tractatusa* (Petrović 1960: 191–196)). Godinu dana po objavi prijevoda *Tractatusa* Franjo Zenko (1961) napisao je pronicljivu recenziju te knjige.

Odnos Wittgensteina i Kanta već duže vrijeme privlači pozornost istraživača Wittgensteina, posebno pitanje kantovskih elemenata u Wittgensteinovim gledištima, zatim pitanja koliko je Wittgenstein bio upoznat s Kantom, kao i ono koliko su oni u filozofskoj osnovi slični.²⁸ No u svojoj recenziji *Tractatusa* Zenko ne skreće pozornost na ta pitanja, kako bi se očekivalo od nekoga zainteresiranog prije svega za Kanta, već stvar postavlja drugačije, ukazujući i na danas, kako mi se čini, zanemarenije pitanje čitanja Kanta iz perspektive ranog Wittgensteina. Zenko (1961: 876) piše:

Pročitavši *Tractatus*, čovjek se osjeća prisiljenim da se i sam počinje pitati o “nepronicljivosti” i “nesavladivosti” fenomena jezika. Jezik se pokazuje kao neotkloniva struktura ljudskog bića. Nakon *Tractatusa* trebalo bi ponovno ispitati sa ove nove perspektive čitavu povijest filozofije, a napose npr. Kantovu *Kritiku*.

Ta Zenkova smjernica za ispitivanje Kantove *Kritike* (pretpostavljam) *čistoga uma* iz perspektive Wittgensteinova *Tractatusa* zasigurno je nešto na čemu bi bilo vrijedno dalje raditi.²⁹

Godine 1962. Gajo Petrović u beogradskom časopisu *Filozofija* objavio je članak “Šta je značenje?” u kojemu je, osvrćući se na koncepciju značenja Svetlane Knjazeve, tu koncepciju povezao s Wittgensteinovim kasnijim gledištima u *Filozofskim istraživanjima* (Petrović 1965: 275–276). Pritom je posebno istaknuo Wittgensteinovu idejom da se definicijama ne izražavaju bitne oznake definiranih pojmova (koje bi onda morale biti zajedničke svim

²⁸ Za noviju raspravu o tome vidi Nota (2024). Poznato je, primjerice, da je Wittgenstein koncem 1916. s nekim svojim prijateljima raspravljao o Kantu (McGuinness 1988: 252–253) i da je u talijanskom zarobljeništvu 1918/1919. s Ludwigom Hänselom čitao Kantovu *Kritiku čistoga uma* (Monk 1990: 158), kao i to da je Kanta smatrao dubljim filozofom od Schopenhauera (Drury 1984: 158).

²⁹ Za zbornik posvećen Franji Zenku Ivan Macan napisao je tekst “Tko je bio Ludwig Wittgenstein?” (vidi Macan 2006), obradivši temu koju (pretpostavljam) nije izabrao samo u svjetlu svojih filozofskih interesa, već ju je smatrao prikladnom za zbornik i u svjetlu onih Zenkovih, a koji su (pretpostavljam) nadilazili njegovo mladenačko zaduženje za pisanje recenzije jedne novoobjavljene knjige. U kasnijim pregledima recepcije Wittgensteina u Hrvatskoj taj spomenuti Macanov tekst potpuno se previdjelo, a u njemu je Macan nastavio tematizirati Wittgensteinova osobna ratna razmišljanja iz kodiranog dijela njegovih bilježnica iz razdoblja 1914. – 1916. (vidi Macan 2001 i Wittgenstein 2013; 2022). Tim bilježnicama vraćam se u odjeljku 5. Macan (1976) je prvi u Hrvatskoj tematizirao i osobnija Wittgensteinova razmišljanja iz nekodiranog dijela njegovih bilježnica iz istoga razdoblja, a na što ukazuje Krkač (2026: 6).

predmetima na koje se pojam primjenjuje), već da se one prije trebaju temeljiti na odnosu “obiteljske sličnosti” među predmetima na koje bi se definirani pojam trebao primijeniti. Taj njegov osvrt na kasnijeg Wittgensteina, može se primijetiti, blizak je njegovu već spomenutom osvrtu na kasnijeg Wittgensteina u habilitacijskome radu gdje pitanje definiranja pojma istine povezuje s Wittgensteinovom koncepcijom značenja riječi utemeljenoga na njezinoj upotrebi (Petrović 1977: 86).

Godine 1963. Danko Grlić napisao je knjigu *Filozofija* (svojevrni filozofski leksikon), u kojoj je pozornost pridana i Wittgensteinu. Spominje ga u natuknicama “analiza” i “semantička filozofija”. Sama ta spominjanja, međutim, manje su zanimljiva. Imajući u vidu raspravu u prethodnom odjeljku, Grličeva je knjiga zanimljiva prije svega zbog pitanja mogućeg autorstva u tom odjeljku spomenutih (ranih) natuknica u prvome izdanju *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* koje se dotiču Wittgensteina. U Grličevoj knjizi dvije spomenute natuknice lako su povezive s onima u *Enciklopediji*. Usporedimo one o *analizi* (Grličeva natuknica u lijevom stupcu navedena je u cijelosti, a razlomljena u kraće odlomke radi lakšeg praćenja usporedne analize):

Grlić (1963: 11)

ANALIZA, općenito rastavljanje, raščlanjivanje nečeg cjelovitog, kompleksnog na sastavne dijelove. Protivno: *s i n t e z a*.

U aristotelovskoj logici analiza je metodički postupak rastavljanja pojma na karakteristike njegova sadržaja.

U novijoj, simboličkoj logici, pod analizom se smatra konstruiranje strukture izvjesnog skupa simbola putem dedukcije posljedica iz aksioma. U mnogim tezama B. Russela (Rasl) i W. Wítgensteina (Wítgenštajn) vidljiva je težnja da se čitava filozofija svede na logičku analizu.

Dijalektičko i marksističko shvaćanje analize razlikuje se od formalno-logičkog, jer

nasuprot statičkom poimanju koje teži da pojave odredi u njihovoj

Enc. Leks. zavoda (sv. 1, 1955)

ANALIZA (grč. ἀνάλυσις, analysis *rastavljanje*), rastavljanje nečeg celovitog, kompleksnog na njegove sastavne elemente.

Logička a., a) u aristotelovskoj logici, a. je rastavljanje pojma na karakteristike njegovog sadržaja

b) u modernoj simboličkoj logici, a. je metod konstruisanja strukture izvjesnog skupa simbola (jezika) putem dedukovanja posledica iz aksioma prema određenim pravilima. Od Bertranda Russela i Wittgensteina potiče tendencija da se cela filozofija svede na logičku analizu, [...]

Dijalektičko shvaćanje analize bitno se razlikuje od formalno-logičkog:

3) dijalektička analiza nije statičkog karaktera; ona nije usmerena samo

izoliranosti i permanentnoj strukturi,

promatra predmete u njihovoj povezanosti i suprotstavljanju,

pa stoga analizu ne može nikad izdvojiti od sinteze. Svako je, naime, raščlanjivanje ujedno i razlikovanje i identificiranje toga različitog,

pa je svaki postupak u isto vrijeme i analitički i sintetički.

na to da utvrdi izvesnu permanentnu strukturu stvari,

2) s obzirom na to, analiza se ne može ni u mislima izdvojiti od sinteze – svako raščlanjivanje je istovremeno i razlikovanje i identifikovanje različitog;

Sadržajno poklapanje natuknica smatram očitim.

S obzirom na to poklapanje i ranije rečeno u odjeljku 3, nedoumica je sad ova: Ili je tek diplomirani (1953) Danko Grlić “potajno” na ekavici pisao natuknice za prvi svezak *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* (1955) ili je, pet godina kasnije, kao novozaposleni (1960) urednik filozofije i sociologije u zagrebačkom Leksikografskom zavodu prilikom pisanja *Filozofije* (1963) zahvatio u fond *Enciklopedije*, a da zahvaćeno i u knjigu preneseno sam nije napisao niti primjereno citirao (otprilike kao i Pataki dvadesetak godina ranije). U predgovoru svojoj knjizi Grlić doduše kaže “[p]ojedine pojmove (relativno vrlo mali broj) obradio sam na osnovu nekih članaka koje sam napisao za Enciklopediju Leksikografskog zavoda” (1963: 8). Nemam razloga posumnjati da to doista vrijedi za natuknice poput “semantičke filozofije” koja se gotovo identična pojavljuje i u šestome svesku *Enciklopedije* (1962, kada je Grlić već bio zaposlenik Zavoda) i u knjizi *Filozofija* iz 1963.³⁰ No ta natuknica u *Enciklopediji* nije pisana na ekavici, a Grlić je u završnome svesku *Enciklopedije* (1964) i naveden kao njezin suradnik. Isto, međutim, ne vrijedi za prvi njezin svezak i natuknicu “analiza”. Razlog njegova nenavođenja među suradnicima toga sveska ne može biti taj da do 1955. on nije bio doktorirao. Niz je suradnika istoga sveska koji su ondje navedeni a da nisu imali doktorsku titulu. U svjetlu navedenoga, a nastavno na pitanje autorstva ranih natuknica *Enciklopedije* iz odjeljka 3, rekao bih sljedeće: Načelno ne mogu isključiti to da je Grlić napisao “analizu”, kao ni to da je on ili netko drugi od ondje nespomenutih zagrebačkih filozofa napisao i neke druge natuknice za prvi svezak *Enciklopedije* 1955. No s obzirom na popis njezinih suradnika i to da su spomenute rane natuknice pisane na ekavici, najizgledniji njihov autor

³⁰ U usporedbama sam se ograničio na natuknice relevantne za ovaj rad, dakle na one u kojima se spominje Wittgensteina; ostale natuknice iz Grličeve *Filozofije* nisam uspoređivao s onima iz prvoga izdanja *Enciklopedije*.

još uvijek je Mihailo Marković koji se za analitičku filozofiju u tom razdoblju i zanimao.³¹

Nakon Grlića, Wittgensteina spominje Petrović 1964. u svojoj zbirci članaka *Od Lockeja do Ayera* (i to ne samo u ondje pretisanim starijim tekstovima). Zatim se 1965. Wittgensteina spominje u dvjema natuknicama Filipovićeve *Filozofijskog rječnika* (u natuknicama “agnosticizam” i “logički pozitivizam”, dok ga se u kasnijim izdanjima spominje i u pridodanim natuknicama “analitička filozofija” i “govor”) (Filipović 1965). Iste godine Pejović se Wittgensteina dotiče u svom tekstu o Carnapu objavljenome u *Praxisu* (Pejović 1965). Godine 1967. taj je Pejovićev tekst pretiskan kao poglavlje u svesku filozofske hrestomatije koju je uredio, a u kojoj se na još nekoliko mjesta spominje Wittgensteina (nigdje ni malo detaljno; vidi i raniju bilješku 5). Konačno, 1968. pojavio se Grlićev *Leksikon filozofa* u kojemu je Wittgenstein dobio svoju natuknicu (koja se posebno ne podudara s onom objavljenom nekoliko godina ranije u sedmome svesku *Enciklopedije*). To je i prvi put da je Wittgensteinu u nekoj hrvatskoj publikaciji objavljena fotografija. Ovdje navedenim slučajevima treba, naravno, pridodati i ranije istaknuta spominjanja Wittgensteina u posljednja tri sveska prvoga izdanja *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* koja su objavljena u prvoj polovici 1960-ih (za detalje vidi raniji odjeljak 3).

1960-ih godina, dakle, u Hrvatskoj je primjetan rast spominjanja i kraćih osvrtu na Wittgensteina. No, mimo Petrovićeve pogovora *Tractatusu*, obuhvatnije rasprave o njemu u tom su razdoblju izostale. Izdvaja se tek prijevod knjige talijanskog filozofa Nicole Abbagnana koji je napravila Heda Festini, a u kojoj je jedno poglavlje posvećeno Wittgensteinovim *Filozofskim istraživanjima* (Abanjano [Abbagnano] 1967: 196–203). Izdvaja se, naravno, ako bismo hrvatski prijevod teksta inozemnog autora o Wittgensteinu objavljenoga izvan Hrvatske (naime u beogradskom Nolitu) smatrali nekom vrstom njegove recepcije i u Hrvatskoj. (Prijevod Abbagnana po tome se bitno ne razlikuje od onoga *Tractatusa*, objavljenoga u Sarajevu osam godina ranije.) No, u stvarnosti, koliko sam uspio utvrditi, odjek tog Abbagnanova poglavlja potpuno je izostao.³² Čak je i u pogovoru Abbagnanovoj knjizi koju je prevela, Festini, kasnije istaknuta hrvatska istraživačica Wittgensteina,

³¹ Marković je, spomenuo sam (vidi raniju bilješku 13), o Wittgensteinu pisao već početkom 1950-ih.

³² Ako je nešto u navedenom razdoblju pridonijelo recepciji Wittgensteina, posebno njegove kasnije filozofije, onda je to prije bio prijevod Ksenije Maricki-Gadžanski njegovih *Filozofskih istraživanja* iz 1969. godine, također u izdanju beogradskoga Nolita (2. popravljeno izdanje objavljeno je 1980). Pojava tog prijevoda *Istraživanja* zasigurno je i glavni razlog zašto se njihov hrvatski prijevod pojavio tek nakon 1991, baš kao što je i pojava Petrovićeve prijevoda *Tractatusa* 1960. (i drugoga izdanja 1987) glavni razlog zašto se tek nakon 1991. pojavio njegov srpski prijevod (vidi i raniju bilješku 27).

Wittgensteina potpuno zanemarila. Spominje ga tek jedanput, usputno (Festini 1967: 43).³³ To se počelo mijenjati u sljedećem desetljeću.

* * *

Od radova i aktivnosti koji se tiču Wittgensteina a realiziranih 1970-ih Krkač (2017: 104–105, 109ff.) navodi tekst Nevena Sesardića “O izvjesnosti” (1970), doktorat Ivana Macana *Bedeutungstheorie in der Philosophie Ludwig Wittgensteins* (1974),³⁴ kao i Macanov članak “Ludwig Wittgenstein kao čovjek i mislilac” (1976), zatim poglavlje u knjizi *Teorija spoznaje* Ivana Supeka “Je li Wittgenstein odstranio filozofske probleme?” (1974) te nekoliko članaka fizičara Mladena Pavičića i Hede Festini. Krkač uz to ističe i sudjelovanje Mladena Pavičića 1979. godine na konferenciji posvećenoj Wittgensteinu u austrijskom mjestu Kirchberg am Wechsel, sugerirajući pritom da je upravo s tim Pavičićevim sudjelovanjem započela prisutnost hrvatskih filozofa na međunarodnim konferencijama vezanima uz Wittgensteina (Krkač 2017: 105; isto Krkač, Điri i Soldo 2021: 65).

U stvari: Supekov tekst prvi put je objavljen 1972. godine (a ne 1974) u časopisu (vidi Supek 1972), Sesardićev 1974. (a ne 1970), Pavičić je na konferenciji u Kirchbergu sudjelovao 1978. (a ne 1979), a tekst tog predavanja objavljen mu je godinu dana kasnije (vidi Pavičić 1979). Važno je pritom uočiti i da Pavičić nije bio prvi hrvatski sudionik te konferencije, pa onda i da nisu s njim započela uz Wittgensteina vezana međunarodna konferencijska sudjelovanja hrvatskih autora. Naime, godinu dana prije Pavičića – dakle 1977. – na istoj je konferenciji u Kirchbergu sudjelovala već spomenuta zadarska filozofkinja Heda Festini. Tekst tog njezinog izlaganja – “One Semantic Consequence of Wittgenstein’s Concept of Proposition as Logical Picture” – objavljen je iduće godine u zborniku radova s te konferencije (vidi Festini 1978a). Festini je ujedno i prvi hrvatski filozof, odnosno filozofkinja, koja je neki rad o Wittgensteinu objavila u inozemstvu, u ovom slučaju u Italiji na talijanskome (vidi Festini 1976–1977).³⁵ Što se tiče spomenute austrijske

³³ Više o Festini i njezinu bavljenju Wittgensteinom u Dožudić (2024: 793–796).

³⁴ Macanov doktorat o Wittgensteinu, kako ističe Krkač, prvi je takav doktorat nekog hrvatskog filozofa, a obranjen je u Innsbrucku. U širim okvirima, radi se gotovo o dvjestotom doktoratu o Wittgensteinu u svijetu, gledano od prvoga, Aleksandra Maslowa, iz 1933. godine (Drudis Baldrich 2006: 275). Prvi doktorat o Wittgensteinu obranjen u Hrvatskoj bio je onaj Macanova doktoranda Kristijana Krkača, *Dvojba, dogma i pragmatizam – Wittgensteinov pragmatički protu-skeptizam*, 2003. (Krkač 2017: 108).

³⁵ Temeljem priloženoga popisa u rubrici “Wittgenstein u hrvatskoj filozofiji” u Krkač, Điri i Soldo (2021: 316) moglo bi se pomisliti da je prvi takav inozemni rad bio onaj Ivana Macana – “Bedeutungstheorie in der Philosophie Wittgensteins” – objavljen, kako u toj rubrici stoji, 1974. u svesku 96 (br. 4) austrijskog časopisa *Zeitschrift für katholische Theologie* na str. 491–505. No pomisao bi bila pogrešna jer dotične stranice ne zauzima Macanov tekst, kako se sugerira u

konferencije, ni izlaganje Hede Festini na njoj nije bilo prvo sudjelovanje hrvatske filozofkinje ili filozofa na nekoj međunarodnoj konferenciji vezanoj uz Wittgensteina, premda jest, koliko mi je poznato, na nekoj inozemnoj. Štoviše, u dotičnome desetljeću nalazimo nekoliko kod Krkača (i suradnica) zanemarenih točaka a ovdje vrijednih spomena.

* * *

Ove godine – 2026. – obilježava se pedeseta godišnjica održavanja najdugovječnije i najpoznatije međunarodne konferencije posvećene Ludwigu Wittgensteinu, koja se od 1976. održava u već spomenutom austrijskom mjestu Kirchberg am Wechsel.³⁶ No, premda načelno međunarodna, zbog afilijacije nekih od sudionika, prva održana konferencija u Kirchbergu imala je tek pet izlagača, sve redom Austrijanaca (Rudolf Haller, Adolf Hübner, Elisabeth Leinfellner, Werner Leinfellner i Paul Weingartner), sva su izlaganja bila na njemačkome i bila je zatvorenoga tipa u pogledu mogućnosti prijave izlaganja (vidi Stadler i Windholz 2017: 37). Tek je iduće godine – dakle 1977. – konferencija u Kirchbergu u tom smislu otvorena za širu akademsku zajednicu. Održana je od 29. kolovoza do 4. rujna 1977. i na njoj je sudjelovalo impresivnih sto dvadeset i pet izlagača, uključujući i neka izrazito zvučna imena, poput Elizabeth G. M. Anscombe, Maxa Blacka, Rodericka Chisholma, Jaakke Hintikke, Anthonyja Kennyja, Normana Malcolma, Briana McGuinnessa i Georga Henrika von Wrighta. Među tih stotinjak izlagača bila je i zadarska filozofkinja Heda Festini – jedina iz Hrvatske i, općenitije, jedina iz Jugoslavije (vidi Stadler i Windholz 2017: 38–39). Nešto ranije te godine – 13. i 14. svibnja 1977. – u Zagrebu je u suorganizaciji Hrvatskog filozofskog društva (uključujući i zagrebački Institut za filozofiju) i Austrijskog kulturnog instituta održana međunarodna konferencija pod nazivom “Analytische Philosophie aus Österreich: Wittgenstein und der Wiener Kreis” (“Analitička filozofija iz Austrije: Wittgenstein i Bečki krug”). Bila je to prva konferencija o Wittgensteinu, kako je istaknuto u jednom novinskom izvještaju s te konferencije, održana “na Istoku”.³⁷

dotičnoj rubrici, već se na njima nalazi prilog “Dissertationen im Jahre 1973/74”, a u sklopu kojega je na str. 492 priložen tek kratak njemački sažetak Macanove disertacije dovršene te godine u Innsbrucku.

³⁶ Povod održavanju te konferencije upravo ondje službovanje je Wittgensteina 1920-ih kao osnovnoškolskog učitelja u okolnim selima, Trattenbachu, Hassbachu, Puchbergu i Otterthalu (više o tom razdoblju Wittgensteinova života u Monk 1990: 192–233).

³⁷ U arhivu zagrebačkog Instituta za filozofiju sačuvano je osam novinskih tekstova koji se tiču te konferencije. Dva poziva na sudjelovanje objavljena u zagrebačkom *Vjesniku* (11. svibnja 1977) i austrijskom *Die Presse* (25. travnja 1977), kao i šest izvještaja s te konferencije. Jedan kratak tekst, “Susret naših i austrijskih filozofa”, objavljen je u *Vjesniku* (24. svibnja 1977), a pet dužih u austrijskim i švicarskim novinama: “Das Reden über das Schweigen” Filipa

Od hrvatskih filozofa na toj zagrebačkoj konferenciji sudjelovali su tadašnji direktor zagrebačkog Instituta za filozofiju i predsjednik Hrvatskog filozofskog društva Vladimir Filipović (pozdravnim i završnim govorom), a referatima Heda Festini, Nenad Miščević, Gajo Petrović, Igor Primorac, Neven Sesardić, Ivan Supek i Vanja Sutlić. Sudjelovalo je i nekoliko izlagača iz drugih dijelova Jugoslavije: Jelena Berberović (Sarajevo), Frane Jerman (Ljubljana), Vojislav Stojanović (Beograd) i Andrej Ule (Ljubljana), kao i sedam austrijskih i američkih istraživača Wittgensteina (Kurt R. Fischer, Gerhard Frey, Rudolf Haller, Richard Heinrich, Peter Kampits, Wendelin Schmidt-Dengler i Paul Weingartner). Konferencija je imala znatan medijski odjek, čemu svjedoče spomenuti onodobni tekstovi iz hrvatskih, austrijskih i švicarskih novina (vidi bilješku 37), a u jednom od tih tekstova navodi se i podatak da je cijelu konferenciju snimao "jugoslavenski radio", kao i to da je bio prisutan "hrvatski ministar znanosti". Zanimljivo je pritom da i domaći i inozemni novinski izvještaji o toj konferenciji posebno ističu neposrednu povezanost nekih hrvatskih autora između dva svjetska rata, 1930-ih godina, s filozofijom Bečkoga kruga, a što je bila tema izlaganja Ivana Supeka. Povrh toga, u tim se izvještajima istakla očita razlika u pristupima Wittgensteinu i Bečkome krugu kod inozemnih i kod (većine) domaćih sudionika, a proizašla iz političke osnove. Ujedno je istaknut i pomirljiv ton na konferenciji i otvorenost sudionika prema temama s konferencije. U jednom novinskom tekstu stoji: "Praksisovski filozof Gajo Petrović osvrnuo se na odnos Wittgensteina i marksizma primjerom: 'Ja sam osobno marksist, moj asistent je pristaša Bečkoga kruga'".

Imajući u vidu daljnji razvoj spomenute konferencijske priče u Kirchneru i kako je ta konferencija pridonijela daljnjem razvoju filozofije u Austriji, posebno kroz povezivanje s inozemnim filozofima, moglo bi se ustvrditi da je prava šteta što se i u Hrvatskoj nije nastavila u Zagrebu 1977. godine uspostavljena međunarodna suradnja, a koja je zasigurno mogla pridonijeti daljnjoj popularizaciji i recepciji Wittgensteina i analitičke filozofije u Hrvatskoj u narednom razdoblju.

Vezano uz tu zagrebačku konferenciju, može se spomenuti i da je iste te godine u časopisu *Theoria* objavljen tematski blok s tekstovima nekih izla-

Rabusa u *Die Presse* (17. svibnja 1977); "Grenzen der Sprache: Über das Wittgenstein-Symposion in Zagreb" Davida Axmanna u *Wiener Kurier* (19. svibnja 1977); "Wittgenstein und der Osten: Ein Symposium in Zagreb vereinigte Philosophen aus Ost und West/Lebhaften Debatten" stanovitog A.R.-a u *Südost-Tagespost* (19. svibnja 1977); "'Erdbeben' der Philosophie: Das agramer Wittgenstein-Symposium mit internationaler Besetzung" Haralda Kreida u *Kleine Zeitung* (21. svibnja 1977) i "Vom Schweigen zum Sagen: Zagreber Symposium über Wittgenstein" Petera Kampitsa u *Neue Zürcher Zeitung* (25. svibnja 1977) (potonji tekst dostupan je i preko poveznice <https://www.e-newspaperarchives.ch/?a=d&d=NZZ19770525-01.2.49.1>).

ganja održanih na njoj. To mi se čini relevantnim podatkom za ovaj rad, premda je sam časopis izlazio u Beogradu, a ne u Zadru ili Zagrebu. Od hrvatskih filozofa u njemu su tekstove objavili Heda Festini (1977) i Neven Sesardić (1977). Taj Sesardićev tekst dvije godine kasnije na engleskome je objavljen i u vrlo uglednom austrijskom analitičkom časopisu *Grazer Philosophische Studien* (vidi Sesardić 1979).

Vanja Sutlić na toj je zagrebačkoj konferenciji sudjelovao s izlaganjem “Metaphysische Voraussetzungen der Wittgensteinischen Kritik der Philosophie (und Ansätze eines anders orientierten Denkens)” (“Metafizičke pretpostavke Wittgensteinove kritike filozofije (i naznake drukčije usmjerenog mišljenja)”). To izlaganje nikada nije objavio, no njegov rukopis sačuvan je u Sutlićevoj rukopisnoj ostavštini pohranjenoj u arhivu Instituta za filozofiju u Zagrebu. U jednom od sačuvanih novinskih tekstova napominje se da je Sutlić “duhovito [...] označio ‘Tractatus’ kao jednu jedinu potresnu fusnotu Heideggerovoj misli da znanosti uopće ne misle, nego samo računaju”. U istom novinskom tekstu ističe se da je Gajo Petrović izložio kritičku analizu nekih gledišta u *Tractatusu* i da se posebno osvrnuo na moguće preinake završnoga stavka te knjige: “Njegova su izlaganja kulminirala šaljivo iznesenim zahtjevom da se poznatim završnim riječima ‘Tractatusa’ – ‘O čemu se ne može govoriti, o tome se mora šutjeti’ – dodaju još dvije rečenice, i to: ‘O čemu se ne može šutjeti, o tome se mora govoriti’ i ‘Ono što se ne može izračunati, to se mora promisliti.’”

O izlaganjima ostalih hrvatskih filozofa iz sačuvanih novinskih tekstova doznaje se sljedeće. Tema izlaganja Igora Primorca ne navodi se, no ističe se da je ono bilo pod jakim utjecajem engleske i američke analitičke filozofije (za razliku od izlaganja Petrovića i Sutlića koji su, kako u tekstu stoji, bili skloniji “fenomenološkoj” tradiciji). Nenad Mišćević usredotočio se na Wittgensteinova *Filozofska istraživanja* dovodeći ih u vezu s francuskim strukturalizmom, posebno s Foucaultom i Derridom. Konačno, Ivan Supek govorio je o recepciji neopozitivizma u Hrvatskoj prije Drugog svjetskog rata s posebnim naglaskom na političkom aspektu te recepcije – dakle o “sukobu na ljevici” – i to iz perspektive nekoga tko je i sam 1930-ih godina bio povezan s nekima od sukobljenih aktera. U svom završnom govoru, stoji u jednom novinskom tekstu, Vladimir Filipović pozvao je jugoslavenske filozofe na preispitivanje vlastite filozofske tradicije u svjetlu one austrijske, posebno Wittgensteinove filozofije.

* * *

Kao primjer jednog orijentacijski i tematski specifičnog filozofskog pristupa u Hrvatskoj, a uvelike vezanoga uz Wittgensteina, ovdje treba spomenuti

radove Hede Festini nastale 1970-ih, kakav je, recimo, njezin članak “Botturina koncepcija značenja i suvremena lingvistika” (Festini 1978b). Taj članak nije njezin prvi takav rad, a ni posljednji, no posebno ga ističem jer dobro pokazuje kako je Festini – u čemu je nedvojbeno bila prva na ovim prostorima – povezivala istraživanje dotad zanemarenih tema i autora iz hrvatske filozofske baštine (recimo, Albina Nagyja, Jurja Politea i Pietra Botturu) s analitičkim pristupom i ondašnjim uobičajenim analitičkim temama, pri čemu se posebno isticao Wittgenstein (više o tome u Dožudić 2024: 796, 812–815).

Ovo je posljednja stvar koju ću vezano uz 1970-e spomenuti: Pod mentorstvom Ivana Supeka Sadik Ćamilji (rođ. 1944), u sklopu Instituta za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu i Zavoda za proučavanje i unapređivanje obrazovanja i vaspitanja u Gnjilanu, 1974. godine obranio je magistarski rad *Teorija korespondencije od Wittgensteina do Lenjina odjekom kod nas*. U tom je radu, suprotno onome što njegov sam naslov sugerira, Ćamilji obradio samo Wittgensteina i Lenjina, a “odjek kod nas” odnosi se tek na nekoliko rasprava o Lenjinu i marksizmu općenito, dok se od domaćih radova o Wittgensteinu koriste Petrović (1960), Berberović (1969) i Supek (1972) – jer drugih obuhvatnijih tada nije ni bilo.³⁸ Literaturu na nekom stranom jeziku (osim marksističke na albanskome) Ćamilji ne konzultira.

Ćamiljijev rad nije posebno filozofski zanimljiv, barem ako se strogo ograničimo na njegov sadržaj, a u njemu se nerijetko može pronaći i tvrdnje poput ove (Ćamilji 1974: 41–42):

Wittgenstein i njegova filozofija je specifičnost u povjesti filozofije. Polazi iz duboko–plitke analize koja se u srijedsredila na određivanje dimenzija bitka i biti, polazeći od poopćene slike. Svijet je promatran subjektivistički, rezignatorski, što znači da pravo mjesto subjekta i objekta, u teoriji spoznaje, nije se našlo, jer niti je moguće da se naša svijest odnosi na nihil, na nešto što ne postoji realno i što će ubuduće postojati! Svijest je usmjerena uvijek na stvarnost, jer ona zapravo nikla otud, a ponovo se vraća da to odrazi, spozna i obogaćuje novim znanjima.

No Ćamiljijev rad zanimljiv je zbog nekih drugih stvari. Prvo, zanimljivo je samo povezivanje Wittgensteina i Lenjina jer ono zasigurno odražava shvaćanje barem nekih marksista da je Wittgensteinova koncepcija odslikavanja srodna teoriji odraza kakvu je zastupao Lenjin, posebno u knjizi *Materijalizam i empiriokriticizam*. Tome u prilog ide i ranije spomenuto Pricino isticanje i odobravanje Wittgensteinove teze “o postojanju nekih

³⁸ Nakon Supekova teksta iz 1972, prvi sljedeći jugoslavenski tekst o Wittgensteinu i *Tractatusu* pojavio se iste godine kad i Ćamiljijev magistarski rad, no nedvojbeno je objavljen nešto kasnije od njega (u Ćamiljijevu radu kao datum dovršenja stoji “siječanj 1974.”). Radi se o članku “Doktrina pokazivanja i teorija slike u Wittgensteinovom *Tractatusu*” Nenada Nikolića, objavljenome u beogradskom časopisu *Filozofske studije* iz 1974.

‘elementarnih tvrdnji’ kod kojih se direktno dodiruju tvrdnje i činjenično stanje” (Prica 1937: 13); Prica je radio i na prijevodu spomenute Lenjinove knjige. Drugo, zanimljivo je da Ćamilji obrađuje upravo tu temu i to kod Ivana Supeka. Sama teorija odraza bila je početkom 1960-ih predmet kritike dijela jugoslavenskih marksista – uključujući i prevoditelja *Tractatusa*, Gaju Petrovića – a sam Ivan Supek nije bio netko tko je pripadao krugu tih kritičara (doduše ni krugu dogmatskih marksista naklonjenih teoriji odraza). Koliko mi je poznato, Petrović nikada Wittgensteinove ideje iz *Tractatusa* nije povezivao s Lenjinom i teorijom odraza – u pogovoru *Tractatusu* spominje ga, usputno, samo jednom – pa bi se onda u izboru dotične teme moglo vidjeti i pokušaj da se odmakne od Petrovićeve interpretacije, kao i od možebitne prateće pozadinske motivacije za nju.

* * *

Očekivano, 1980-e svjedoče o daljnjem rastu recepcije Wittgensteinove filozofije u Hrvatskoj, posebno kroz radove Hede Festini, ali i kroz općenito jačanje i širenje hrvatske analitičke “scene” u Zadru i Zagrebu, a što se onda prelilo i u 1990-e (više o tome u Dožudić 2024; 2025). Godine 1989. Mladen Avalon obranio je magistarski rad *Razlika između znanstvenog jezika i običnog govora u filozofiji Ludwiga Wittgensteina*, a 1992. objavljena je prva knjiga o Wittgensteinu u Hrvatskoj – *Uvod u čitanje Ludwiga Wittgensteina* Hede Festini; 1996. druga – *Wittgensteinova teorija značenja* Ivana Macana (njegov prevedeni i pogovorom nadopunjeni doktorat iz 1974). Iste godine objavljen je i osmi svezak nove Hrestomatije filozofije u kojemu je jedno poglavlje posvećeno upravo Wittgensteinu i koji uz uvodnu studiju Nenada Miščevića donosi i prevedene izvatke iz *Filozofskih istraživanja* (prev. Bojan Marotti) i *Raznolikih primjedbi* (prev. Filip Grgić). Dvije godine kasnije, 1998, u Zagrebu su objavljeni i cjeloviti hrvatski prijevodi *Filozofskih istraživanja* (prev. Igor Mikecin) i *Prototractatusa* (prev. Mladen Avalon). Otprilike u to vrijeme počeli su se pojavljivati i radovi Kristijana Krkača koji je do danas ostao najplodniji hrvatski autor u pogledu radova o Wittgensteinu. Od inozemnih radova hrvatskih filozofa iz tog razdoblja može se spomenuti članke Vande Božičević “Tractarian Support for a Nonpropositional Paradigm” (Božičević 1995), Nenada Miščevića “Computationalism and the Kripke-Wittgenstein Paradox” (Miščević 1996) i Jure Zovka “Platon und Wittgenstein – Ein Vergleich” (Zovko 1999). Daniel Kolak preveo je na engleski Wittgensteinov *Tractatus* i priredio njegovo izdanje sa svojim uvodom i tekstualnim bilješkama (Wittgenstein 1998b). To je prvi engleski prijevod bez Russellova

uvoda i u kojem su stavci *Tractatusa* posloženi zornije-hijerarhijski – s uvlakama koje odgovaraju Wittgensteinovu decimalnom poretku stavaka.³⁹

Posljednjih četvrt stoljeća jačanje recepcije Wittgensteina u Hrvatskoj se nastavilo.⁴⁰ Objavljeno je još nekoliko prijevoda njegovih radova:

2007. *O izvjesnosti* (prev. Ante Periša),

2009. *Plava i smeđa knjiga* (prev. Ivan Macan),

2021. *Tractatus logico-philosophicus* (grupa prevoditelja i urednika, pod stručnom redakcijom Andreja Jandrića i Ines Skelac);⁴¹

u skraćenim oblicima:

2002. “Dnevnici 1914. – 1916.” (prev. Bosiljka Brlečić),

2012. “Filozofska gramatika” (prev. Boris Perić),

2013. “Skriveni dnevnici” (prev. Mario Kopic).⁴²

Posljednjih četvrt stoljeća objavljen je i niz knjiga domaćih autora vezanih uz Wittgensteina:

2003. Kristijan Krkač, *Wittgensteinov pragmatizam*,

2003. Marija Škorić i Nikola Somun, ur., *Ne misli, gledaj: Zbornik radova studentskog simpozija o filozofiji Ludwiga Wittgensteina*,

2006. Kristijan Krkač, *Rutina, moral i pragmatizam: Wittgensteinovska pragmatička etika*,

2010. Ante Periša, *Neizrecivo kod Jaspersa i Wittgensteina*,

2012. Kristijan Krkač, *A Custodian of Grammar: Essays on Wittgenstein's Philosophical Morphology*,

2020. Branko Despot, *Despotova dva seminara (1990–1991): Schopenhauer i Wittgenstein*,

2021. Kristijan Krkač, Josipa Điri i Mateja Soldo, *Čuda džungle: Uvod u filozofiju Ludwiga Wittgensteina*,

³⁹ Nekoliko godina ranije Kolak je uredio i zbirku *From Plato to Wittgenstein: The Historical Foundations of Mind* (Wadsworth, Belmont, 1994).

⁴⁰ Najpotpuniji popis novije literature o Wittgensteinu hrvatskih autora i one stranih prevedene na hrvatski može se pronaći u Krkač, Điri i Soldo (2021: 315–321); vidi i Krkač (2017: 108–114).

⁴¹ Zanimljivo, Krkač, Điri i Soldo (2021: 40, 66, 315) spominju i novi hrvatski prijevod *Tractatusa* iz 2004. godine stanovitog “Grlića”. – Radi se o Danku Grliću i, naravno, njegovu nepostojećem prijevodu. Taj podatak preuzeli su s internetske stranice izdavačke kuće “Moderna vremena” na kojoj je Danko Grlić pogreškom naveden kao prevoditelj *Tractatusa*, a 2004. pogreškom kao godina izdanja (stranica dostupna preko poveznice <https://mvinfo.hr/knjiga/137/tractatus-logico-philosophicus-s-uvodom-bertranda-russella>). U stvari, radi se o već spomenutom revidiranom prijevodu Gaje Petroviće koji je 2003. godine objavila ta izdavačka kuća (vidi raniju bilješku 27). Krkač (2017: 108), pa onda i Krkač, Điri i Soldo (2021: 27, 40), upućuju na još jedan hrvatski prijevod *Tractatusa* – “MH 2005.” – također nepostojeći.

2023. Ines Skelac i Ante Belić, ur., *What Can Be Shown Cannot Be Said: Proceedings of the International Ludwig Wittgenstein Symposium, Zagreb, Croatia, 2021.*

U pripremi je i knjiga Kristijana Krkača, *Get the Picture – Essays on Wittgenstein 2010–2025.*⁴²

U istome je razdoblju u Hrvatskoj preveden i niz knjiga koje se ne tek usputno dotiču Wittgensteina:

2001. John M. Heaton, *Wittgenstein i psihoanaliza,*

2003. John Heaton i Judy Groves, *Wittgenstein za početnike,*

2004. David Edmonds i John Eidinow, *Wittgensteinov žarač: priča o desetominutnoj svađi dvojice velikih filozofa,*

2006. Wilhelm Baum, *Ludwig Wittgenstein između mistike i logike,*

2014. Alexander Waugh, *Kuća Wittgenstein: obitelj u ratu,*

2017. Norman Malcolm, *Wittgenstein s religioznog stajališta?,*

2019. Wolfram Eilenberger, *Doba čarobnjaka: veliko desetljeće filozofije 1919. – 1929.*

U tom popisu može se uočiti da su prevedene knjige uglavnom popularni, a ne stručni radovi. Kao takvi, više se osvrću na Wittgensteinov život, anegdote vezane uz njega, razdoblje u kojemu je živio i sl., nego na razmatranje njegove same filozofije iz specijalističke perspektive, a nerijetko su i opsegom vrlo kratke.⁴³

S popisom novijih Wittgensteinovih prijevoda, knjiga domaćih autora i onih inozemnih prevedenih na hrvatski završavam dio ovog rada koji se uglavnom bavio recepcijom Wittgensteina u Hrvatskoj počevši od njegova navodno prvog spomena 1941. i prvog (meni poznatog) spomena 1937. sve do danas. U odjeljku koji slijedi vraćam se jednom drugačijem početku – razdoblju nastanka, odnosno dovršetka, Wittgensteinova *Tractatusa*. Točnije, osvrćem se na potpuno drugačiji smjer istraživanja i ukazujem na jednu drugačiju – za mene iznenađujuću i intrigantnu – povezanost Wittgensteina s Hrvatskom. Riječ je o njegovu vojničkom razdoblju u Austrougarskoj vojsci tijekom Prvog svjetskog rata, od dobrovoljnog unovačenja 1914. do

⁴² Godine 2009. objavljena je knjiga *Wittgenstein und die schema-pragmatische Wende* (“Wittgenstein i shematsko-pragmatički obrat”) Hansa Lenka i Mirka Škarice (Lit Verlag, Berlin–Zürich). Mirko Škarica, kako se može doznati kroz internetsku pretragu, bio je čileanski analitički filozof koji je preminuo koncem 2025. u 92. godini života. Nisam uspio doći do nekih značajnijih podataka o njegovu porijeklu, no, po svemu sudeći, bio je rodom iz Hrvatske, pa je utoliko (i pod tom pretpostavkom) njegov rad na Wittgensteinu relevantno spomenuti u ovome kontekstu. Taj slučaj zasigurno bi vrijedilo dalje istražiti.

⁴³ Uskoro iz tiska izlazi i knjiga Carle Carmone *Wittgenstein: svijest o granicama*, a 2003. prevedena je i knjiga *Wittgensteinov nećak* Thomasa Bernharda koja se ne bavi Ludwigom, već njegovim nećakom Paulom, sinom brata Hansa, no knjigom se upućuje i na njega, već i njenim naslovom.

zarobljenštva i boravka u talijanskim vojnim logorima (od studenog 1918). Najveći dio svog vojnog puta Wittgenstein je proveo na bojištima Bukovine i Galicije, a to nam razdoblje pruža zanimljivu priču koju ovdje mogu obraditi tek u osnovnim crtama; detaljniju obradu ostavljam za neku drugu priliku.

5. Wittgensteinovi, Hrvatska i Ludwig u Prvom svjetskom ratu

Je li Ludwig Wittgenstein ikad boravio na području današnje Hrvatske? Na to ne mogu sa sigurnošću odgovoriti jer mi nisu poznati podaci koji bi takvu mogućnost podržali. Poznato je, međutim, da članovi njegove obitelji jesu tu boravili i s Hrvatskom bili povezani na različite načine. U svojim “obiteljskim sjećanjima” Ludwigova sestra Hermine Wittgenstein (2015) spominje tri takva slučaja.

Prvo, Ludwigov djed, Hermann Christian Wittgenstein, 1860-ih je kupio u Klenovniku, zagorskom mjestu između Trakošćana i Varaždina, dvorac, prvotno u vlasništvu obitelji Drašković. Namjera mu je bila da sa svojom obitelji taj posjed pretvori u funkcionalno i isplativo imanje, a što se pokazalo neprovedivim projektom iz više razloga, pa je dvorac obitelj s vremenom prodala. Zbog stvari kojih ću se dotaknuti u nastavku, zanimljivo je spomenuti doživljaj ondašnjeg klenovničkog stanovništva, točnije, raspoložive radne snage, koji se prepričavao u obitelji Wittgenstein, a o kojemu je zasigurno slušao i Ludwig. Hermine piše:

Od vlasti se nije moglo ništa postići; povjerenstva su često danima sjedila na imanju, jela i pila, i osim toga ne bi radila ništa. Radnici iz okolice ni za kakav novac nisu htjeli obavljati posao uredno i brzo [...] Tamošnji je radnik morao svoju nadnicu predati svom ocu, pa nije imao nikakav interes zarađivati više. Najdraža mu je plaća bila čaša rakije – nju barem nije morao predati! [...] / U Klenovniku [...] [n]ije bilo ni rublja ni kućanskih potrepština, nikoga tko bi posluživao, a kad bi se napokon neku nadničarku nagovorilo da obavi kućanski posao, odmah bi se pokazalo da nikada nije pravilno očistila pod, a kamoli kuhala ili učinila nešto drugo razumno. Ako se uopće htjelo neku ženu nagovoriti da očisti pod, bila je potrebna posebna priprema: u jedan kut sobe stavila bi se određena količina rakije, a rad bi počinjao u najudaljenijem kutu. Rakija je ženu privlačila poput magneta, sve dok naposljetku, istovremeno s posljednjim potezom čišćenja, nije mogla zgrabiti željenu nagradu. / [...] brat i sestra [Paul i Fine Wittgenstein] počeli su primjećivati nepovjerenje i neprijateljstvo u svojoj okolini.

Drugi slučaj povezanosti Wittgensteinovih s Hrvatskom koji spominje Hermine onaj je Ludwigova ujaka – Ludwiga (Louisa) Wittgensteina (1845. – 1925.) – po kojemu je i dobio ime. Hermine, naime, piše da je taj ujak imao posjede “u Jugoslaviji”, a temeljem čega je dobio i “jugoslavensko” državljanstvo. S obzirom na njegove posljednje godine života, neposredno nakon raspada Austro-Ugarske, ujak je mogao dobiti samo državljanstvo

Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a barem dio njegovih spomenutih posjeda, pretpostavljam, bio je u Hrvatskoj. Temeljem tog državljanstva, a čemu je Hermine osobno mogla svjedočiti, obitelji Wittgenstein koncem 1930-ih, pred početak Drugog svjetskog rata, bilo je omogućeno da dio svog novca pohrani izvan Austrije i Njemačke i tako ga spasi.

Treći slučaj koji spominje Hermine Wittgenstein, vezan uz predratno razdoblje obitelji Wittgenstein u Beču – Ludwig je tada bio u Cambridgeu – tiče se pokušaja da članovi obitelji, ugroženi zbog svog židovskog porijekla, napuste Austriju i sklone se u neutralnu Švicarku jer se očekivao ulazak u rat antisemitski nastrojene Njemačke, a s njom i Austrije. Od jednog bečkog odvjetnika doznali su za mogućnost kupnje u Zagrebu jugoslavenskog državljanstva, čime bi dobili i jugoslavensku putovnicu koja bi im omogućila napuštanje Austrije. Nekoliko članova obitelji trebalo je otići po putovnice u Zagreb, no spletom okolnosti otišao je samo Arvid Sjögren.⁴⁴ Putovnice su bile krivotvorene, a prilikom njihova preuzimanja u Zagrebu Sjögren je utvrdio da su i pune grešaka, da prethodno dojavljeni podaci nisu u njih ispravno uneseni. Nedugo nakon Sjögrenova povratka iz Zagreba u Beč s kupljenim krivotvorenim dokumentima, vlasti su u Zagrebu otkrile sjedište u kojemu su se te putovnice proizvodile, a time i podatke o osobama koje su ih kupovale, pa su Sjögren i dvije Ludwigove sestre – Hermine i Margarete – zbog toga završile u bečkom zatvoru, odakle su, uz visoku jamčevinu, puštene nakon nekoliko dana.

Kao primjer posredne povezanosti Ludwiga Wittgensteina s Hrvatskom Krkač (2017: 102) pak navodi podatak da je njegov brat Paul, jednoruki pijanistički virtuoz, u Zagrebu 1930. sa Zagrebačkom filharmonijom održao koncert. Po svemu sudeći, taj podatak preuzeo je iz članka Vesne Barbić, koja o tome piše (1999: 106–107):

U Zagrebu je 1930. godine održao koncert Paul Wittgenstein koji je, prema izjavi Vojka Shauffa (između dva rata bio je namještenik i neko vrijeme ravnatelj Radio-stanice Zagreb), bio voljan darovati sve skulpture Ivana Meštrovića iz zbirke Wittgenstein ukoliko ga Zagrebačka filharmonija još jedanput pozove na gostovanje u Zagreb. Međutim, to se nije dogodilo. Filharmonija nije bila voljna ponovno surađivati s Paulom Wittgensteinom.

Ako je ta anegdota točna, teško se oteti dojmu da odluka Filharmonije možda i nije bila najpromišljenija.

Ti spomenuti slučajevi svjedoče o povezanosti obitelji Wittgenstein s Hrvatskom, no, naravno, nikako ne čine posebno vjerojatnom pretpostavku da je sam Ludwig Wittgenstein ikada boravio na našim područjima. Štoviše,

⁴⁴ Arvid Sjögren bio je Wittgensteinov bliski prijatelj, "krivac" zbog kojega nije posjetio Fregea koncem 1919. (von Wright 1998: 23) i suprug njegove nećakinje.

Krkač (2017: 102) u njegovu filozofskom opusu pronalazi opasku temeljem koje zaključuje da Wittgenstein nikada nije boravio u Hrvatskoj. Naime, Wittgenstein u spisu *O izvjesnosti* piše: “Jesam li sigurniji da nisam nikad bio na Mjesecu nego da nikad nisam bio u Bugarskoj? Zašto sam tako siguran? Sad, ja znam da nisam bio ni nigdje u blizini, primjerice na Balkanu” (2007: §269). Ne radi li se tek o neobvezujućem primjeru ili pak svjedočanstvu zaboravnog uma, iz Wittgensteinova nijekanja boravka u balkanskoj regiji slijedi da on nije bio ni u Hrvatskoj (pod pretpostavkom, naravno, da je područje današnje Hrvatske on sam smatrao dijelom Balkana i da na umu nije imao tek Balkansko gorje). No ako Wittgenstein i nije boravio na području današnje Hrvatske, znači li to da nije imao doticaja s ljudima iz Hrvatske? Naravno da ne. Štoviše, rekonstrukcija njegova vojničkog puta u Prvom svjetskom ratu daje nam razloge za pretpostavku da Wittgenstein jest bio u doticaju s ljudima s ovih prostora, kao i za to da je u tom razdoblju s Hrvatskom bio povezan na posredniji, a srodan način. To da je boravio među osobama iz Hrvatske, argumentirat ću zatim, moralo je biti poznato samom Wittgensteinu te se vjerojatno odrazilo na oblikovanje barem jedne njegove kasnije filozofske opaske.

* * *

Prikazujući Wittgensteinov vojni put u Prvom svjetskom ratu od dobrovoljnog unovačenja u kolovozu 1914. do talijanskoga zarobljeništva (od studenog 1918. do kolovoza 1919), njegov biograf, Brian McGuinness, rekonstrukciju događanja u 1917. započinje ovako (1988: 257):⁴⁵

Wittgenstein je ponovno bio u aktivnoj službi od 19. siječnja [1917]. Njegova je postrojba tada bila pripojena hrvatskoj diviziji, 42. HID, Honveda odnosno Mađarske teritorijalne vojske (kojom su redom zapovijedali podmaršali Šnjarić, Lipošćak (ožujak – lipanj 1917) i Mihaljević) u XIII. korpusu (FML von Csicseric) i III. armiji (pukovnik-general von Tersztyánszky). Ta imena, kao i ona povezanih gradova i rijeka, daju nekakvu predodžbu o tome kako je bilo pripadati ondašnjoj dvojnoj monarhiji.

Iz perspektive većine istraživača Wittgensteina, pretpostavljam, to je prilično nezanimljiv usputan podatak iz vojničkog razdoblja Wittgensteinova života.⁴⁶ Iz naše perspektive, izrazito zanimljiv podatak: Ludwig Wittgenstein, nedvojbeno jedan od najpoznatijih i vrlo utjecajnih filozofa prošloga stoljeća, u jednom razdoblju svoje vojničke službe djelovao je

⁴⁵ Slične podatke navode kasnije i Urszula Idziak-Smoczyńska (2023b: 305; 2026: 207) te Martin Pilch (2023: 124).

⁴⁶ Idziak-Smoczyńska, McGuinness, Monk i Pilch osvrću se na taj moment vrlo kratko, McGuinness najdetaljnije od njih.

upravo u sklopu hrvatske divizije austrougarske vojske. Koliko mi je poznato, taj je podatak do sad prošao potpuno nezapaženo kod hrvatskih filozofa koji su se bavili Wittgensteinom, kao i kod hrvatskih povjesničara koji su se bavili Prvim svjetskim ratom. To razdoblje Wittgensteinova života, s rečenim na umu, svakako bi bilo vrijedno detaljnije proučiti; ovdje donosim tek preliminarnu skicu s jednim mogućim objašnjenjem zasnovanim na meni dostupnim podacima.

Po unovačenju u kolovozu 1914. Wittgenstein je iz Beča poslan u Krakow, gdje je pridružen austrougarskoj posadi zarobljenog ruskog vojnog broda Goplana koji je u pretežno izvidničkim misijama plovio rijekom Vislom od austrougarskog Krakowa prema ruskom pograničnom području i nazad.⁴⁷ Temeljem svoje dotadašnje naobrazbe, a zasigurno i statusa svoje obitelji, Wittgenstein je prilikom unovačenja imao pravo i mogao dobiti status jednogodišnjeg dragovoljca s mogućnošću napredovanja u pričuvnog časnika (McGuinness 1988: 213–214). No sam je nastojao da ga se liši svake povlastice i zanemari njegove medicinske probleme zbog kojih je ranije bio oslobođen vojne službe, pa je bez ikakvog čina pridružen topničkoj pukovniji s najniže rangiranim austrougarskim vojnicima – mahom Slavenima (McGuinness 1988: 214; Monk 1990: 114).

Već taj njegov prvi vojni položaj posredno ga povezuje s Hrvatskom. Naime, brod Goplana bio je dio riječne flote na rijekama Visla, Steyr i Bug, koju je te godine ustrojio i njome zapovijedao hrvatski časnik i vodoprivredni inženjer Mijo Filipović pl. Freudenberški (1869. – 1948.), istaknuti filatelist i kasniji osnivač Zagrebačkog zoološkog vrta (Idziak-Smoczyńska 2023a: 55; Šikić 1998). Wittgenstein je na Goplani uglavnom obnašao zadaću noćnog stražara za reflektorom.

Koncem 1914, temeljem svoje predratne naobrazbe, ishodio je premještaj s tog položaja u topničku radionicu u Krakowu, odakle je u kolovozu 1915. premješten u mobilnu topničku radionicu smještenu u vagonima vojnog vlaka u Sokalu. U ožujku 1916. uvažena je njegova ranija molba da ga se iz sigurnosti ratnog zaleđa uputi na bojišnicu, što je smatrao pravim početkom rata za sebe (Wittgenstein 2022: 170–171). Sredinom 1916. započela je ruska – tzv. “Brusilovljeva” – ofenziva na austrougarske položaje istočne bojišnice. Smatra je se jednom od najtežih bitki Prvog svjetskog rata i Wittgenstein sudjeluje u njoj. Važnu ulogu u toj ofenzivi imale su i hrvatske postrojbe austrougarske vojske – prije svega 42. domobranska divizija (vidi Čutura 2019) – no nije mi poznato je li u *tom* trenutku Wittgenstein na bilo

⁴⁷ Ako nije drugačije navedeno, Wittgensteinov vojni put u ovom odjeljku sažimam prema njegovim, u glavnim crtama usklađenim, prikazima kod McGuinnessa (1988: 204–266), Monka (1990: 105–166) i Pilcha (2023: 124–144), kao i prema Wittgensteinovim vlastitim zapisima iz tog razdoblja (Wittgenstein 1979 i 2002; 2013 i 2022).

koji način mogao biti značajnije povezan s njima. Po okončanju ofenzive dodijeljeno mu je prvo u nizu ratnih odlikovanja (McGuinness 1988: 242–243). Nakon toga i kraćeg rujanskog dopusta u Beču, u listopadu je poslan u školu za pričuvne časnike u Olmütz (Olomouc).⁴⁸ Koncem 1916, po završetku škole u Olmützu, postaje časnik i odlazi na dopust u Beč te se na bojište Bukovine vraća – kako stoji u McGuinnessovom citatu – 19. siječnja 1917, pridružen hrvatskoj domobranskoj diviziji.

Sljedeće razdoblje od nešto više od godinu i pol – od početka 1917. do ljeta 1918. – razdoblje je konačnog dovršetka rukopisa *Tractatusa*, uglavnom sastavljenoga iz zapisa iz Wittgensteinovih bilježnica kroz proteklih šest godina.⁴⁹ Danas sačuvana izravnija svjedočanstva o tom razdoblju Wittgensteinova života potječu prije svega iz njegove prepiske s Paulom Engelmanom (1967: 2–15), Gottlobom Fregeom (2011: 34–49) i članovima obitelji (McGuinness i dr. 1996: 31–53), kao i iz ondašnjih sačuvanih vojnih dokumenata.⁵⁰ Uz to, sačuvano je i nekoliko njegovih filozofskih opaski zapisanih na poleđinama pisama (Pilch 2023: 125–126 i 131–132), kao i jedna ranija verzija *Tractatusa* – *Prototractatus* – dovršena početkom 1918. (Wittgenstein 1998a).

Wittgensteinova pisma Fregeu nisu sačuvana, no Fregeovo pismo Wittgensteinu od 26. travnja 1917. sadrži zanimljivu rekapitulaciju Wittgensteinova dotadašnjeg vojnog puta o kojemu je od 1914. izvještavao Fregea (što se pak vidi iz Fregeovih sačuvanih ranijih odgovora). Frege naime piše (2011: 34–35):

Dragi gospodine Wittgenstein! Najljepša hvala na Vašim razglednicama. Divim se Vašoj sposobnosti prilagodbe: u tvrđavi Krakow, na Visli s reflektorima, kod poljskih topova, kod poljskih haubica, a sada kod husara. I pritom još nalazite vremena za

⁴⁸ Nekoliko mjeseci provedenih u Olmützu danas se smatra izrazito važnima za Wittgensteinov osobni i filozofski razvoj, no taj nam dio njegove ratne priče ovdje nije posebno zanimljiv. Više o tome u McGuinness (1988: 246–256) i Monk (1990: 146–150).

⁴⁹ Krkač, Điri i Soldo (2021: 48) pogrešno navode da je Wittgenstein *Tractatus* “dovršio 1918. godine u mjestima Como i Cassino u Italiji gdje je bio u ratnom zarobljeništvu po završetku Prvog svjetskog rata i u Beču”. U pismu Russellu iz logora u Cassinu Wittgenstein u ožujku 1919. piše: “Napisao sam knjigu nazvanu ‘Logisch-Philosophische Abhandlung’ koja sadrži sav moj rad iz proteklih šest godina. Vjerujem da sam konačno riješio naše probleme. To može zvučati arogantno, no ne mogu si pomoći da to ne vjerujem. Knjigu sam dovršio u kolovozu 1918. i dva mjeseca kasnije sam zarobljen. Imam rukopis ovdje sa sobom” (2012a: 89; vidi i Frege 2011: 46–49 te Petrović 1960: 193).

⁵⁰ U Bečkom vojnom arhivu, odnosno Austrijskom državnom arhivu, sačuvan je niz vojnih dokumenata iz razdoblja Prvog svjetskog rata koji se izravno tiču Wittgensteina. McGuinness (1988) i kasniji spomenuti istraživači Wittgensteinova života značajan dio izloženih podataka o njegovu vojnom putu uzimaju upravo iz njih. Dio tih dokumenata danas je dostupan i on-line u prilogu “Kriegseuphorie” u sklopu virtualne izložbe “1914–2014: 100 Jahre erster Weltkrieg” Austrijskog državnog arhiva. Detaljna rekonstrukcija tog razdoblja može se pronaći u McGuinness (1988: 256–266) i Pilch (2023: 124–144).

znanstveni rad! Čini se da Vama to uspijeva bolje nego meni. [...] Približava li se sada dugi rat napokon kraju? Nešto govori u prilog tome: raspad u Rusiji, uspjesi podmorničkoga rata, neuspjeli proboj Engleza i Francuza na Zapadu. Nadajmo se najboljem! A tome će također pripadati da ponovno možemo nastaviti našu razmjenu misli.

Dio “a sada kod husara”, s obzirom na datum, upućuje upravo na hrvatsku domobransku diviziju koja je od početka rata u svom sastavu imala i husarsku jedinicu (konjicu) – 10. domobransko-husarsku pukovnicu Varaždin (Houška i Mačković 2014: 25). Taj Fregeov odgovor ujedno otkriva i što je u novoj diviziji u kojoj se našao posebno privuklo Wittgensteinovu pozornost, a što je onda smatrao važnim spomenuti Fregeu, premda sam nije pripadao toj husarskoj pukovnici.

Iz pisma članova Ludwigove obitelji upućenih mu kroz 1917. može se zaključiti da je bio u lošem psihičkom stanju, da je pokušao ishoditi premještaj iz svoje jedinice (čemu ću se vratiti kasnije), kao i to da je sredinom 1917. zadužio sestru Hermine za skrb o njegovim rukopisima, kojih se dotad poprilično nakupilo, no danas su uglavnom izgubljeni ili, po njegovoj uputi, uništeni (vidi McGuinness i dr. 1996: 31–49).

Vratimo se sad Wittgensteinovoj vojnoj situaciji 1917. godine.

* * *

Godine 1917. u McGuinnessovu citatu spomenuta III. armija austrougarske vojske sastojala se od dva korpusa – XIII. i XXVI. – te Armijske pričuve (*Wikipedia*). XIII. korpus – poznat i kao “XIII. hrvatsko-slavonski korpus” ili “XIII. zagrebački korpus” – sastojao se od tri divizije, 7. i 36. pješake divizije, 42. domobranske (honvedske) divizije, kojoj je pripadao i Wittgenstein, i nekoliko manjih postrojbi (Houška i Mačković 2014: 25). Povrh Wittgensteina, 42. domobranskoj diviziji pripadala su i druga poznatija imena, recimo Miroslav Krleža i Josip Broz (Tito) (Čutura 2019; Dominković 2019). Od početka Prvog svjetskog rata ta je divizija bila poznata i kao “Vražja divizija”, bila je pod hrvatskim zapovjedništvom, uključivala pretežno hrvatske vojnike i danas je nedvojbeno najpoznatija takva divizija iz Prvog svjetskog rata.

Podatak o trojici zapovjednika 42. domobranske divizije koji navodi McGuinness potvrđuju i drugi izvori. U natuknici u *Wikipediji* o hrvatskom generalu u austrougarskoj vojsci, Luki Šnjariću (1851. – 1930.), može se pronaći za trenutni prikaz zanimljiv podatak:

Potom je u veljači 1916. [Šnjarić] postavljen za zapovjednika 42. domobranske pješake divizije kod Dnjestra. Zbog Brusilovljeve ofenzive u lipnju 1916. Šnjarićeva divizija se raspala u potpunom neredu po prvi put u svojoj inače besprijekornoj povijesti. Masovna dezertiranja pred ruskim jurišem u Bukovini natjerala su Šnjarića na očajničko povlačenje s malim dijelom ljudi. Zajedno s cijelom 7. armijom 42. divizija

je potisnuta natrag u Karpate. Naknadno je 42. domobranska divizija popunjena rezervama zbog velikih gubitaka.

Ovdje spomenuto naknadno popunjavanje 42. domobranske divizije pričuvnim, rezervnim, vojnicima nedvojbeno je događaj u kojem je i Wittgenstein – koji je koncem 1916. završio upravo školu za pričuvne časnike u Olmützu – pridružen 42. domobranskoj diviziji (vidi o tome i Idziak-Smoczyńska 2023b: 305). Šnjarić 42. domobranskom divizijom zapovijeda do ožujka 1917. kada ga na tom mjestu, kako navodi McGuinness, zamjenjuje Lipošćak. Anton Lipošćak (1863. – 1924.), hrvatski general u austrougarskoj vojsci, zapovijedao je 42. domobranskom divizijom od lipnja 1915. do veljače 1916. a na njezin zapovjedni položaj vraća se u ožujku 1917. i na njemu ostaje do lipnja 1917. nakon čega se formira vojna operativna grupa “Lipošćak” (*Wikipedia*). U lipnju 1917. na mjestu zapovjednika 42. domobranske divizije zamjenjuje ga Mihael Mihaljević (1864. – 1925.), hrvatski general austrougarske vojske, koji je 42. domobranskom divizijom kratko zapovijedao već koncem 1914. na srbijanskoj bojišnici. Pod Mihaljevićevim zapovjedništvom 42. domobranska divizija od veljače 1918. djeluje na talijanskom bojištu, sve do sredine 1918. (*Wikipedia*). Posljednji zapovjednik 42. domobranske divizije bio je hrvatski general austrougarske vojske, Teodor Soretić (1858. – 1933.) (Čutura 2019; *Wikipedia*). McGuinness spominje i Maksimilijana Čičerića (1865. – 1948.), tj. Maximiliana Csicsericcsa von Bacsányja, kao zapovjednika cijelog XIII. korpusa u sklopu kojega je u tom razdoblju bila 42. domobranska divizija.⁵¹

Analizirajući Wittgensteinov vojni put tijekom 1917, Idziak-Smoczyńska razmatra i nekoliko zanimljivih onodobnih regionalnih novinskih tekstova. U jednom takvom iz *Głosa Politycznyja* (kolovoz 1917) uz ostalo stoji (Idziak-Smoczyńska 2023b: 308):

Izvanredan ofenzivni duh našeg pješaštva omogućio je, nakon prethodne topničke pripreme, da se brzo probiju neprijateljske linije i pobjedničke snage približe glavnom gradu Bukovine [Černivci]. Ovaj brzi napredak bio je potpomognut hrvatskim postrojbama koje su istodobno napredovale prema tom gradu sa sjevera.

Ovdje spomenute hrvatske postrojbe, primjećuje ona, s obzirom na opisane okolnosti, ne mogu biti drugo doli 42. domobranska divizija u sklopu koje je tada i Wittgenstein. Bilo bi zanimljivo proći i kroz hrvatske novine iz tog razdoblja i istražiti što se u njima može pronaći zanimljivoga, a vezanoga uz izvještaje s istočnog bojišta kada je Wittgenstein bio u sastavu 42. domobranske divizije. Spomenuta ofenziva u kojoj je Austrougarska vojska

⁵¹ Neki izvori potvrđuju McGuinnessov navod (Houška i Mačković 2014: 25), dok drugi navode da je Čičerić zapovjednik tog korpusa bio do 1916., dok 1917. zapovijeda XXIII. korpusom (Švab 1993). No za trenutni prikaz to je manje važno pitanje.

početkom kolovoza ponovno osvojila Černivce i u kojoj je sudjelovao Wittgenstein tek je kulminacija niza bitki kroz srpanj 1917, i ranije, u kojima je on sudjelovao (vidi McGuinness 1988: 257–261). U vlastoručno sastavljenom dokumentu o svojim ratnim aktivnostima u ljetu 1917. Wittgenstein je podnio sljedeći izvještaj (Pilch 2023: 129–130):

do 9. srpnja pozicijsko ratovanje kod Rosulne / 9. srpnja bitka tijekom povlačenja kod Łdzianyja / 10. – 11. srpnja bitka kod Banie-Rosulne / 12. – 22. srpnja borbe kod Kamina i Łdzianyja / od 23. srpnja ofenziva do zauzimanja Černivca / 24. srpnja bitka kod Starunije / 26. srpnja bitka kod Kolomeje / 29. srpnja bitka kod Kniazzea / 30. – 31. srpnja bitka kod Waschkoutza / 1. – 2. kolovoza bitka kod Hlinitze / 3. kolovoza osvajanje Černivca

Zbog sudjelovanja u tim vojnim operacijama bilo mu je dodijeljeno još jedno odlikovanje za hrabrost uz sljedeće obrazloženje (Pilch 2023: 130):

Zastavnik [*Fähnrich*] Wittgenstein obavljao je svoje dužnosti kao izviđački časnik na uzoran način tijekom borbi kod Łzianyja od 10. do 20. srpnja. Ostajući na svom položaju pod najtežom topničkom vatrom, jedino je na taj način bilo moguće da jedinica usmjerava paljbu na ranjive točke koje zapovjednik jedinice nije mogao vidjeti. Na taj su način neprijatelju u odlučujućim trenucima naneseni znatni gubici.

Prije tog odlikovanja, zbog sudjelovanja u izviđačkoj akciji u ožujku 1917. dodijeljena mu je “kopča za ponovno odlikovanje” koje je prvi put dobio 1916.

Posljednji napad u kojem Wittgenstein sudjeluje na istočnoj bojišnici bio je krajem kolovoza, a od rujna 1917. situacija u Bukovini bila je relativno mirna i stabilna što mu omogućuje intenzivniji rad na rukopisu – *Prototractatusu* – koji je dovršio u ožujku 1918. (Pilch 2023: 130–133). U studenom 1917. potpisano je primirje Austro-Ugarske i Rusije, pa u prosincu Wittgenstein odlazi na dopust u Beč. Po povratku u Bukovinu u veljači 1918. promoviran je u pričuvnog poručnika, a zatim poslan na obuku zrakoplovstva u blizini Černivca.⁵²

Krajem 1917. i početkom 1918. Wittgensteinov rad na knjizi prate značajne sadržajne promjene, prije svega njegova odluka da “nelogičke” zapise iz 1916. uvrsti u rukopis (Pilch 2023: 133; Wittgenstein 1979: 72ff.). Početkom ožujka 1918. na dopustu je u Beču, odakle uskoro odlazi na talijansko bojište, u blizinu Asiaga. Pridružen je 11. planinskom topničkom puku s kojim od svibnja do srpnja sudjeluje u bitci protiv Talijana u Asiagu koja

⁵² O tome piše i Fregeu, koji mu odgovara: “Dakle, kako se čini, već ste ponovno prošli još jednu preobrazbu. No to se zanimanje, doduše, može dobro uskladiti s Vašim ranijim studijima; jer, ako se dobro sjećam, već ste se ranije teorijski bavili zrakoplovima. Ipak, čeznete za bavljenjem mnogo dubljim zadacima, kako mogu pretpostaviti. Neka Vam skori završetak rata ispuni tu želju i neka Vam tada bude dano da učinite velika djela ne samo za jedno carstvo, nego i za čovječanstvo” (Frege 2011: 40–41). Tu je očita aluzija na Wittgensteinove ranije promjene položaja i vojnih funkcija, a koje je Frege sažeo u ranije citiranom odlomku.

sredinom lipnja kulminira s ofenzivom, zbog čega mu je kasnije dodijeljeno novo odličje. Dio lipnja zbog zdravstvenih razloga boravi u bolnici, nakon čega odlazi na duži dopust tijekom kojega dovršava konačnu verziju knjige danas poznate kao *Tractatus Logico-Philosophicus* (vidi bilješku 48). U rujnu se vraća na talijansko bojište, austrougarska vojska zbog stanja u Monarhiji polako se počinje raspadati, pa koncem listopada kreću masovni povratci austrougarskih vojnika u svoje zemlje, prilikom čega je 3. studenog i Wittgenstein zarobljen. Gotovo godinu dana provest će u talijanskom zarobljeništvu.

Na temelju meni dostupnih podataka, ne mogu utvrditi do kada je Wittgenstein bio u sastavu 42. domobranske divizije. Njegov vojni put kroz 1918. i vojni put te divizije poklapaju se, pa je prirodno zaključiti da je u njezinu sastavu ostao do samoga kraja.⁵³ McGuinness (1988: 259 i 261) pak navodi da se u jesen 1917. glavnina 42. domobranske divizije preselila na sjever istočnog bojišta, a da je Wittgenstein ostao na starom položaju sve do stupanja na snagu primirja potpisanog s boljševicima 29. studenog. Zatim, navodi da je Wittgenstein na talijansko bojište stigao u ožujku 1918. gdje je iz svoje stare pukovnije bio premješten u planinsku topničku pukovniju u sklopu galicijskih trupa 11. armije, u nizini regije Veneto. To otvara mogućnost da se koncem 1917. ili na talijanskom bojištu pridružio drugoj diviziji.

* * *

Razmatrajući Wittgensteinovo pridruživanje 42. domobranskoj diviziji, Idziak-Smoczyńska sugerira da Wittgenstein nije mogao biti zadovoljan odlukom o toj svojoj prekomandi (2023b: 305; 2026: 207). Razlog nezadovoljstva, smatra ona, bio je taj što je pripadnike te divizije – a što bi trebalo biti sugerirano i epitetom “vražja” u njezinu nazivu – krasila vrlo loša reputacija, povezana prije svega s okrutnošću na bojišnici. No ona to nije dalje elaborirala, oslanjajući se uglavnom na pretpostavku kakav je stav prema svojoj diviziji Wittgenstein mogao stvoriti temeljem njena epiteta. Slučaj je, međutim, ovdje složeniji i nekoliko redaka koje mu poklanja Idziak-Smoczyńska nisu dostatni za bilo kakav pouzdan zaključak. Potrebna je daljnja obrada; ovdje ću tek skrenuti pozornost na nekoliko stvari za koje smatram da bi ih pritom trebalo uzeti u obzir.

⁵³ Primjerice, Čutura (2019) opisuje to razdoblje ovako: “U veljači 1918. naša [42.] domobranska divizija prebačena je na svoje posljednje bojište. Bilo je to *jugozapadno (talijansko) bojište* i tu će naši domobranci dočekati kraj rata. [...] Car Karlo pokrenuo je 15. lipnja 1918. ofenzivu na talijanskoj bojišnici [...] Nakon te ofenzive Monarhija se počela raspadati. U listopadu 1918. počinju pobune u vojsci, brojno stanje pukovnija palo je na samo 300 pušaka. Jedinice se počinju povlačiti i nazire se kraj rata. [...] Ostaci 42. domobranske divizije završili su u *talijanskom ratnom zarobljeništvu.*”

Prvo, treba primijetiti, od početka rata – gdje god da se zaticao – Wittgenstein je uglavnom bio izrazito nezadovoljan svojim suborcima. Evo nekoliko ilustrativnih kodiranih zapisa iz njegovih bilježnica, a takvih ima još (Wittgenstein 2022: 32ff).⁵⁴

Posada je ološ! Nema nikakvog oduševljenja, nevjerojatna grubost, glupost i zloća! [15.8.14.] / Prava banda lopova! Samo su časnici pristojni ljudi i dijelom doista *vrlo* otmjeni. [...] Na palubi je prehladno, a dolje je previše ljudi koji govore, viču, smrde itd. itd. [17.8.14.] / Nadređeni su grubi i glupi, drugovi su glupi i grubi (uz vrlo rijetke iznimke.) [18.9.14.] / Vjerujem da u okruženju tih grubih i podlih ljudi, koje nikakva opasnost nije ukrotila, *moram* jadno propasti ako se ne dogodi čudo koje će mi dati mnogo više snage i mudrosti nego što je sada imam! [28.11.14.] / Radim. Inače mi je loše. Samo se ne daj obrađivati od tih podlih ljudi. [29.4.15.] / Često *vrlo* potišten. Zbog podlosti moje okoline koja me na najsramotniji način iskorištava. [25.5.15.] / Iscrpljujući marš, noć prokašljana, društvo pijanaca, društvo podlih i glupih ljudi. [7.4.16.] / Posada me, uz nekoliko iznimaka, mrzi kao dobrovoljca. Tako sam sada gotovo uvijek okružen ljudima koji me mrze. I to je jedino s čime se još ne mogu pomiriti. Ovdje su zli, besosećajni ljudi. [27.4.16.] / Moja okolina mi se protiv moje volje gadi. Često mi se ne pojavljuju kao ljudi nego kao nakaze. Podli ološ. *Ne* mrzim ih, ali mi se gade. [28.5.16.] / Prognan sam među same crve i moram s njima živjeti u najodvratnijim okolnostima. I u takvoj okolini trebam voditi dobar život i pročistiti se. [26.7.16.] / Nisam najboljeg zdravlja i zbog uskogrudnosti i podlosti moje okoline duševno sam uzdrman. [6.8.16.] / Okružen podlošću! Trebao bih uskoro otići u pozadinu u svoju jedinicu. Drago mi je zbog toga. Okružen podlošću. Bog će pomoći. [19.8.16.]

Nema se posebnog razloga pretpostaviti da bi Wittgensteinov stav prema suborcima izražen i u drugim, kasnijim, danas nesačuvanim, bilježnicama bio bitno drugačiji.⁵⁵ Dakle, Bog mu nije pomogao kako se u kolovozu 1916. nadao. Stoga, kakvi god da su pripadnici Vražje divizije bili, nema posebnog razloga pretpostaviti da bi za Wittgensteina bili išta gori ili

⁵⁴ Wittgensteinovi kodirani zapisi iz njegovih ratnih bilježnica, od 1914. do 1916, javnosti su prvi put postali dostupni tek sredinom 1980-ih, a 1991. godine, u gotovo piratskom (neautoriziranom) izdanju, u Beču ih je objavio Wilhelm Baum. Radi se o Wittgensteinovim uglavnom osobnim razmišljanja koje je u sačuvanim bilježnicama zapisivao kodirano uvijek na njihovim lijevim (tzv. “verso”) stranicama (vidi Macan 2006: 138). Svoja filozofska razmišljanja uvijek je nekodirano zapisivao na njihovim desnim (tzv. “recto”) stranicama. Te desne stranice prvi su put objavljene tridesetak godina ranije; na njemačkome 1960, a na paralelnom njemačkome i engleskome 1961. (skraćeni hrvatski prijevod: Wittgenstein 2002). Prvo službeno cjelovito izdanje kodiranog dijela bilježnica, na paralelnom njemačkome i engleskome, objavljeno je šezdeset godina kasnije (Wittgenstein 2022; skraćeni hrvatski prijevod: Wittgenstein 2013).

⁵⁵ Pet godina kasnije, u pismu Russellu od 23. listopada 1921., Wittgenstein na sličnome tragu piše: “Kod mene se ništa nije promijenilo. Još uvijek sam u Trattenbachu i dalje sam okružen zburadošću i podlošću. Istina je da ljudi u prosjeku nigdje ne vrijede mnogo, no ovdje su mnogo više nego drugdje beskorisni i neodgovorni. Možda ću još ovu godinu ostati u Trattenbachu, ali vjerojatno ne dulje jer se ovdje ni s ostalim učiteljima ne slažem dobro” (Wittgenstein 2012b: 126).

manje podnošljivi od prethodnih i da bi s njima bio išta nezadovoljniji no s prethodnima samo zato što su se nazivali “vražjima”. Nadalje, ako je tvrdnja Idziak-Smoczyńska o okrutnosti 42. domobranske divizije i točna, bi li se ta divizija po tome išta bitno razlikovala od drugih, koje god strane u tom ratu, toliko da bi Wittgenstein upravo s njom bio posebno nezadovoljan kao ni s jednom prijašnjom? Bez daljnje dokazne građe, nema osnove za tu pretpostavku. Konačno, treba primijetiti da porijeklo epiteta divizije koje pretpostavlja Idziak-Smoczyńska nije jedino, pa ni najvjerojatnije objašnjenje njegova porijekla. Naime, epitet “vražja” ušao je u naziv te divizije na inicijativu njezinih pripadnika, a razlog za to bio je njihovo doživljavanje vlastite divizije kao odvažne i odlučne, a takvo je doživljavanje divizije, čini se, vladalo i u hrvatskoj javnosti. To se dobro vidi iz nekih novinskih tekstova tog vremena.⁵⁶

No jedna druga stvar možda doista pokazuje da Wittgenstein zbog nečega nije bio zadovoljan prekomandom u tu diviziju, odnosno da je ubrzo sa suborcima u toj diviziji postao nezadovoljan, a što se odrazilo i na njegovo psihičko stanje koje se može naslutiti iz pisama obitelji u tom razdoblju. McGuinness (1988: 261) piše da je Wittgenstein početkom 1918. tražio prekomandu, pa i po cijenu preseljenja u još opasnije ratne okolnosti, iz topništva u pješništvo.⁵⁷ No njegovo datiranje tog Wittgensteinova nastojanja nije točno. Naknadno pronađeno pismo brata Paula od 27. svibnja 1917. pokazuje da je Ludwig prekomandu pokušao ishoditi već u prvoj polovici 1917, a ne početkom 1918. U Paulovu pismu čitamo i ovo (McGuinness i dr. 1996: 40–41):

Dragi Luki! / Što se tiče tvoje molbe [za preseljenje iz topništva u pješništvo] [...] obratio sam se stoga FZM-u Trollu [...] najveću sam težinu stavio na to da se ne radi o premještanju s bojišnice, da tebi nije stalo do udobnijeg položaja, nego prije svega do onoga koji bi u interesu službe mogao bolje obavljati. / [...] Odluku o takvoj molbi donosi inspektor topništva nadvojvoda Leopold Salvator. No on vrlo nerado pristaje da se neki gospodin iz njegova roda vojske premjesti u drugi. [...]

⁵⁶ Evo dva primjera (prenesena u Dominković 2019): “42. domobranska pješačka četna divizija zaslužila je pravom svoj u miru zadobiveni epiteton ‘Vražke divizije’. Kroz ova junaštva osigurala si je 42. domobranska pješačka četna divizija časno mjesto u ratnoj poviesti naše vojske” (*Jutarnji list*, 13. listopada 1914). “Obćenito se piše ‘vražja divizija’, bolje je ‘vražka divizija’. ‘Teufels-Division’ ne znači da je divizija svojina vruga, nego znači, da je ona puna jakosti i odvažnosti nadzemne. Pridjev dakle svojstveni – kad je već s paklom poslana – nipošto pridjev posvojni. Sinovi te vražke divizije vrebaju eto ukopani bliže pakla i čekaju zgodu, da zametnu vražji posao, vražkom silom. Oni se vražki trse o tome, da to ime njihova divizija zadrži i da im ono postane službenim imenom” (*Jutarnji list*, 11. studeni 1914).

⁵⁷ McGuinness navodi da unatoč svim naporima i angažmanu njegove obitelji temeljem poznanstava nadležnih osoba na visokim položajima Wittgenstein tu prekomandu na koncu nije dobio.

Iz Wittgensteinovih kodiranih zapisa, kao i iz službenih vojnih dokumenata, očito je da mu od početka rata neposredna ratna opasnost nije predstavljala problem koji bi nastojao izbjeći. Upravo suprotno, izlaganje smrtnoj opasnosti smatrao je dobrodošlim za ono što se od početka rata nadao postići: preobrazbu u novu osobu (Wittgenstein 2022; McGuinness 1988: 193; Monk 1990: 112 i 115; Wittgenstein 1984: 3). Nadalje, iz njegovih sačuvanih kodiranih zapisa kroz prve tri godine na bojištu jasno je što mu je ondje bilo nepodnošljivo: vlastiti karakter i moralna slabost s jedne strane i karakter i moralna slabost suboraca s druge. Koliko je pak njegovo nezadovoljstvo suborcima bilo opravdano uslijed usvojenih visokih moralnih i karakternih standarda, a koliko tek izraz dodira dvaju vrlo različitih svjetova – u društvenom, kulturnom, obrazovnom, financijskom i jezičnom pogledu – teško je reći. No ne može se zanemariti da je Wittgenstein na bojište došao iz jedne od tada najbogatijih obitelji Monarhije; njegovi suborci uglavnom su dolazili iz njezinih najnižih društvenih slojeva.

Priče kakvu sam spomenuo na početku ovog odjeljka, a koju je za buduće naraštaje obitelji Wittgenstein zabilježila Ludwigova sestra Hermine, u njezine su naraštaje zasigurno usadile i stereotipe o višestruko udaljenim žiteljima Monarhije. Takve priče i u Ludwigu su morale stvoriti određenu sliku, a onda i očekivanja, u pogledu takvih slojeva stanovništva. S takvom usađenom osnovom, a onda i intenzivnim neposrednim kontaktom kakav ranije nije imao prilike iskusiti, nije bilo potrebno puno, pa da se potvrde njegova očekivanja i bojazni. S tim na umu, vratimo se događajima u 1917.

Na prvi pogled izgleda kao da je Wittgensteinovo pretpostavljeno nezadovoljstvo suborcima 1917. i nastojanje da se od njih prekomandom odmakne već viđen scenarij: u određenoj je sredini nezadovoljan i traži prekomandu ili barem način da se drugačije ogradi od suboraca. Iz njegovih kodiranih zapisa jasno je da su se takvi slučajevi događali i 1914. i 1915. i 1916. No postoji bitna razlika između potonjih slučajeva i onoga iz 1917. Primjerice, u slučaju iz 1914. Wittgensteinovo traženje prekomande uvelike je bilo motivirano ostvarivanjem njegova ideala ispitivanja vlastitog karaktera i postizanja preobrazbe u novu osobu suočavanjem sa smrtnom opasnošću. Njegovo nezadovoljstvo suborcima tada nije bilo primarni motiv za traženje prekomande, tj. odlazak na bojišnicu. No 1917. Wittgenstein se nalazi u bitno drugačijoj situaciji: na samoj je bojišnici u izrazito pogibeljnim uvjetima kakve je od 1914. i priželjkivao (McGuinness 1988: 257–258). Tome svjedoči i spomenuto službeno vojno obrazloženje za dodjelu mu odlikovanja, kao i njegov vlastiti već spomenuti izvještaj o vojnoj aktivnosti u srpnju i kolovozu 1917. Dakle, traženje prekomande ranije te godine moralo je biti potaknuto

nećim drugim. Jedno je objašnjenje toga njegovo nezadovoljstvo suborcima iz Vražje divizije.

Nasuprot tome, McGuinness (1988: 261) smatra da su Wittgensteinovi tadašnji motivi za traženje prekomande bili upravo njegova nastojanja da se dovede u položaj što veće neposredne opasnosti u svrhu postizanja boljeg života prema vlastitim standardima. No, kao što sam rekao, u trenutku kada je to pisao McGuinness nije raspolagao svim relevantnim podacima – pismom Ludwigova brata Paula – pa ni njegova interpretacija nije usklađena s tim. Početkom 1918. borbi i opasnosti na istočnom bojištu više nije bilo za austrougarsku vojsku; godinu dana ranije, sve do jeseni, situacija je bila bitno drugačija. McGuinnessovo objašnjenje čini se da potvrđuje i citirano Paulovo pismo, no ono ondje navedeno nedvojbeno je najrazumnije obrazloženje kojim bi se najlakše ishodilo prekomandu, a ne nužno stvarni razlog za njezino traženje.⁵⁸

S rečenim na umu, neopravdano bi bilo smatrati, poput Idziak-Smoczyńske, da je Wittgenstein već unaprijed bio nezadovoljan priključivanjem toj diviziji zbog samog njezinog epiteta i reputacije. Ako je njegovo zadovoljstvo suborcima presudilo nastojanju ishođenja premještaja, ono se moralo javiti tek nakon što je bio priključen toj diviziji. Koji bi točan razlog tog nezadovoljstva mogao biti – sličan onome iz 1914. ili drugačiji – bez uvida u njegove danas izgubljene ili uništene bilježnice iz 1917. i 1918, ne može se odgovoriti.

No i povrh te nepoznanice može se ustvrditi da zaključak Idziak-Smoczyńske nije osnovan. Kombiniranje njezine teze o Wittgensteinovu nezadovoljstvu hrvatskom divizijom s činjenicom da je već u prvoj polovici 1917. tražio prekomandu (a što Idziak-Smoczyńska ne uzima u obzir) moglo bi voditi zaključku da se time želio maknuti iz te divizije. No ništa od meni dostupnih dokumenata i podataka ne ukazuje na to da bi tada traženom prekomandom Wittgenstein bio premješten izvan 42. domobranske divizije. Ta je divizija, naime, imala i topničku i pješadijsku jedinicu (vidi Houška i Mačković 2014: 25), pa bi, po svemu sudeći, nakon prekomande on još uvijek ostao u njezinu sastavu. Dakle, ako je Wittgenstein priželjkivao prekomandu iz jedne jedinice u drugu unutar 42. domobranske divizije, ne može se govoriti o njegovu nezadovoljstvu cijelom divizijom i da bi to nezadovoljstvo bilo potaknuto njezinom lošom reputacijom, epitetom u nazivu i sl. Pretraga relevantnih dokumenata u Bečkom vojnom arhivu možda bi pružila odgovore na neke od nepoznanica.

⁵⁸ Siguran sam da ni 1914. Wittgenstein u obrazloženju nije naveo, recimo, da su mu suborci nepodnošljivi, da su “ološ”, “banda lopova”, da “viču, smrde” i sl. – kako ih je opisivao u bilježnicama.

* * *

Jedna stvar zbog koje su Wittgensteinove ratne bilježnice danas zanimljive i važne uvid je koji pružaju u to razdoblje Wittgensteinova života iz njegove osobne perspektive i iz njih se doznaje mnogo o njemu kao čovjeku i filozofu, kao i o okolnostima u kojima se u tom razdoblju zaticao i što je pritom mislio. Jedan primjer toga njegovi su spomenuti doživljaji suboraca s kojima je na bojištu provodio vrijeme. O njima je uglavnom imao vrlo negativno mišljenje, a što ne iznenađuje. Inzistiranjem od unovačenja da ga se bez privilegija smjesti među obične vojnike bez ikakva ranga susreo se s najnižim redovima austrougarske vojske popunjenima uglavnom neaustrijskim vojnicima iz drugih dijelova Monarhije o kojima čak nije mislio niti da su iste rase kao on (Wittgenstein 2022: 68–71; Monk 1990: 113–114).⁵⁹ Ti vojnici često su bili sve ono što Wittgenstein nije i što je prezirao. Godine 1917. i 1918. takvi vojnici za njega su zasigurno bili i oni iz spomenute hrvatske divizije. Ako se do 1917. i nije s vojnicima iz Hrvatske toliko (ili uopće) susretao na bojištu, a da je toga bio svjestan, od 1917. to se moralo promijeniti. Svoje suborce iz 1917. i 1918. morao je zapamtiti kao hrvatske vojnike, ako ni zbog čega drugog, ono zbog njihovog učestalog isticanja toga. Ako je do 1917. imao toliko negativno mišljenje o svojim suborcima – čemu svjedoče njegovi kodirani zapisi – nema razloga pretpostaviti da se to promijenilo 1917. ili 1918.

Krkač (2017: 102) uočava da Wittgenstein kasnije o Hrvatima govori u prilično negativnom svjetlu upotrebom rečenice iz Schillerova *Wallensteina* koja ih spominje. Odlomak iz Wittgensteinove postumne zbirke zapisa, *Zettel*, u kontekstu kojega navodi Schillerovu rečenicu, glasi (Krkač, Điri i Soldo 2021: xvi):

Riječi “Hvala Bogu! Malo ih je pobjeglo kroz prste Hrvata.” i ton i odsaj koji ide uz njih sa sobom čini se zaista nose i zadnju nijansu koja ide uz njih, ali samo zato što ih poznajemo kao dio određene scene. No bilo bi moguće konstruirati sasvim drugačiju scenu oko tih riječi kako bi se pokazalo da osobit duh koji imaju počiva na priči u kojoj se pojavljuju.

On, kao ni kasnije Krkač i suradnice, tom primjeru ne pridaju daljnju pozornost. No u svjetlu rečenoga u ovom odjeljku, moglo bi se pomisliti da Wittgenstein taj primjer i nije izabrao pukim slučajem. “Sasvim drugačijih scena” zasigurno bi se moglo konstruirati mnogo, no imajući u vidu da je

⁵⁹ Odjek takvog Wittgensteinova načina razmišljanja o drugim “rasama” odražava se, po svemu sudeći, i u njegovoj nešto kasnijoj opasci Russellu, u pismu od 28. studenog 1921., kada mu piše: “U pravu si: nisu samo Trattenbachčani gori od svih ostalih ljudi; no Trattenbach je osobito bezvrijedno mjesto u Austriji, a *Austrijanci* su – od rata – pali na dno, toliko duboko da je pretužno o tome i govoriti!” (Wittgenstein 2012c: 128; naglasak na riječi “Austrijanci” Wittgensteinov je).

Wittgenstein cijelu jednu godinu u ratu, ako ne i duže, proveo upravo među hrvatskim vojnicima, teško je pretpostaviti da je tu Schillerovu rečenicu izabrao slučajno i da pritom nije imao određenu scenu na umu.⁶⁰ Za poantu koju je u citiranom odlomku želio učiniti i mnoge druge Schillerove rečenice jednako bi dobro poslužile, a i mnoge različite scene kompatibilne su s ovdje izabranom rečenicom. No čini se da ni izbor rečenice ni izbor scene nisu za Wittgensteina bili proizvoljni, već su mu se nametnuli u svjetlu njegovih iskustava u austrougarskoj vojsci.

* * *

U ovom radu usredotočio sam se na dvije stvari. Prvo, prikaz recepcije Wittgensteina u Hrvatskoj, od njegova prvog meni poznatog spomena 1937. do danas. Premda su neki elementi iz ovdje izloženog prikaza od prije poznati, ukazao sam i na niz do sad nepoznatih ili zanemarenih momenata koji bacaju novo svjetlo na tu recepciju i stvaraju prostor za daljnje istraživanje. Drugo, ukazao sam na do sad potpuno zanemaren podatak koji se tiče Wittgensteinova sudjelovanja u Prvom svjetskom ratu i činjenice da je znatan dio vremena proveo u sklopu hrvatske 42. domobranske divizije. Ovdje izložena kratka rekonstrukcija te etape njegova vojnoga puta zahtijeva, naravno, daljnje istraživanje i daljnje promišljanje. Vjerujem da ovaj rad pokazuje da se povezanost Wittgensteina s Hrvatskom, prije svega kroz recepciju njegove filozofije, ne svodi tek na razbacane “kamenčice”. Oni, jednom uočeni i promotreni kao cjelina, čine “mozaik”, smislenu povezanu cjelinu s dinamikom i kontekstom pojavljivanja, nadovezivanja, odbacivanja i modificiranja, a samim time čine i jednu priču. Ona kazuje da situacija s recepcijom Wittgensteina u Hrvatskoj nije kakva je mogla biti, ali ni loša koliko bi se nekome isprva moglo činiti.

Literatura

Abanjan, N. [Abbagnano, N.] 1967. *Mogućnost i sloboda*, prevela H. Festini (Beograd: Nolit).

Ayer, A. J. 1985. *Wittgenstein* (Chicago: The University of Chicago Press).

Barbić, V. 1999. “Radovi Ivana Meštrovića u zbirci Karla Wittgensteina u Beču”, *Muzeologija*, 36, 104–110.

Berberović, J. 1969. “Problemi jezika u filozofiji Ludwiga Wittgensteina”, u L. Vitgenštajn [L. Wittgenstein], *Filosofska istraživanja* (Beograd: Nolit).

⁶⁰ Zanimljivo je primijetiti da je Wittgenstein Schillerova *Wallensteina* imao na umu neposredno pred priključenje 42. domobranskoj diviziji. Naime, u njegovu nekodiranom zapisu od 20. listopada 1916. nalazimo upravo citat iz *Wallensteina*: “Ozbiljan je život, vedra je umjetnost” (Wittgenstein 1979: 86).

- Borić, M. 2018. "Vrančićevo djelo *Machinae novae* u obzoru novovjekovne znanosti", u Marijana Borić i dr. (ur.), *Faust Vrančić i njegovo doba* (Prvić Luka: Memorijalni centar "Faust Vrančić"), 15–39.
- Božičević, V. 1995. "Tractarian support for a nonpropositional paradigm", *Acta Analytica*, 13, 191–207.
- Bracanović, T. 2003. "Doktorske disertacije iz filozofije u Hrvatskoj (1880–1989)", *Prolegomena*, 2(2), 277–288.
- Brujić, B. 1999. "Mjerodavni suvremenik Heideggera", u B. Jurinić (ur.), *Sve je samo putovanje: Razgovori s Vanjom Sutlićem* (Zagreb: Irida), 183–186.
- Carnap, R. 1934. *Logische Syntax der Sprache* (Wien: Verlag von Julius Springer).
- Čutura, D. 2019. "Konačni kraj Vražje divizije – Zadnji otpor Kraljevini Srbiji na Jelačićevu trgu", *Večernji list*, 16. 9. 2019, <https://www.vecernji.hr/vijesti/konacni-kraj-vrazje-divizije-zadnji-otpor-kraljevini-srbiji-na-jelacicevu-trgu-1345503>.
- Čamili, S. 1974. *Teorija korespondencije od Wittgensteina do Lenjina odjekom kod nas*, magistarski rad (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, siječanj 1974).
- Despot, B. 1988. *Uvod u filozofiju* (Zagreb: Zora).
- Dominković, M. 2019. "Josip Broz u I svjetskom ratu" *Županjac.net*, 11. svibanj 2019., <https://zupanjac.net/josip-broz-u-i-svjetskom-ratu/>.
- Dožudić, D. 2023. "Vuk-Pavlović i Bazala: prilog rekonstrukciji odnosa", *Prolegomena*, 22(2), 141–181.
- Dožudić, D. 2024. "Heda Festini i počeci analitičke filozofije u Hrvatskoj", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 50(2), 893–919.
- Dožudić, D. 2025. "Realism, Wittgenstein, and the formative years of the Croatian analytic tradition", u I. G. Gamero i dr. (ur.), *Feminist Philosophy – Language, Knowledge, and Politics* (Kirchberg am Wechsel: ALWS), 124–135.
- Drudis Baldrich, R. 2006. "Las ochocientas tesis y disertaciones sobre Ludwig Wittgenstein: Relación cronológica", *Thémata: Revista de filosofía*, 36, 265–306.
- Drury, M. O'C. 1984. "Conversations with Wittgenstein", u R. Rhees (ur.), *Recollections of Wittgenstein* (Oxford i New York: Oxford University Press), 97–171.
- Điri, J. i Krkač, K. 2021. "How Wittgenstein slipped through Croatia's fingers? Wittgenstein in Croatia: Croatian translations of Wittgenstein's works and their reception" (Abstract), *International Ludwig Wittgenstein Symposium: 100th Anniversary of Tractatus Logico-Philosophicus // 70th Anniversary of the Death of Ludwig Wittgenstein* (Zagreb: Faculty of Philosophy and Religious Studies), 22.
- Enciklopedija Jugoslavije 1–8* (1955–1971), M. Krleža, gl. ur. (Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ).
- Enciklopedija Leksikografskog zavoda 1–7* (1955–1964), M. Kostrenčić i M. Krleža, gl. ur. (Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ).
- Enciklopedija Leksikografskog zavoda 1–6* (1966–1969), N. Bogdanov i dr., ur. (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod).

- Engelmann, P. 1967. *Letters from Ludwig Wittgenstein with a Memoir* (Oxford: Basil Blackwell).
- Festini, H. 1967. "Filozofija pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana", u Aban-jano [Abbagnano] (1967: 7–45).
- Festini, H. 1976–1977. "La rilevanza semantica del' *Tractatus* di Wittgenstein", *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia: Università degli Studi di Bari*, 19/20, 419–429.
- Festini, H. 1977. "Jedna semantička konzekvencija Wittgensteinovog *Tractatusa*", *Theoria*, XX(3-4), 17–19.
- Festini, H. 1978a. "One Semantic consequence of Wittgenstein's concept of proposition as logical picture", u E. Leinfellner i dr. (ur.), *Wittgenstein and His Impact on Contemporary Thought: Proceedings of the Second International Wittgenstein Symposium 29th August to 4th September 1977 Kirchberg/Wechsel (Austria)* (Vienna: Hölder-Pichler-Tempsky), 139–141.
- Festini, H. 1978b. "Botturina koncepcija značenja i suvremena lingvistika", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 4(7-8), 157–180.
- Filipović, V. 1935. "Osnovne tendencije u suvremenoj filozofiji", *Nastavni vjesnik*, XLIV, 30–52.
- Filipović, V. (ur.) 1965. *Filozofijski rječnik* (Zagreb: Matica hrvatska).
- Frege, G. 2011. "Frege–Wittgenstein correspondence", u E. De Pellegrin (ur.), *Interactive Wittgenstein: Essays in Memory of Georg Henrik von Wright* (Dordrecht i New York: Springer), 16–67.
- Grlić, D. 1963. *Filozofija* (Zagreb: Privreda)
- Grlić, D. 1968. *Leksikon filozofa* (Zagreb: Naprijed).
- Hahn, H., Neurath, O. i Carnap, R. 1929. *Wissenschaftliche Weltauffassung Der Wiener Kreis* (Wien: Artur Wolf Verlag).
- Houška, M. i Mačković, R. 2014. *XIII. zagrebački korpus u I. svjetskom ratu* (Sveti Ivan Zelina: Muzej Sv. Ivan Zelina).
- Hrvatska enciklopedija* 1–5 (1941–1945), M. Ujević, gl. ur. (Zagreb: Naklada konzorcija Hrvatske Enciklopedije).
- Hrvatska enciklopedija* 1–11 (1999–2009), D. Brozović i dr., ur. (Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža").
- Idziak-Smoczyńska, U. 2023a. "1914–1916: Wittgenstein in Polish Galicia", u R. Schweitzer (ur.), *Ludwig Wittgenstein's Odyssey: The Great War and the Writing of the Tractatus Logico-Philosophicus* (Los Angeles, CA: DoppelHouse Press/Wittgenstein Initiative), 53–65.
- Idziak[-Smoczyńska], U. 2023b. "Wittgenstein's battlefield. The Kerensky Offensive", u A. Pichler i dr. (ur.), *100 Years of Tractatus Logico-Philosophicus – 70 Years after Wittgenstein's Death* (Kirchberg am Wechsel: ALWS), 303–314.
- Idziak-Smoczyńska, U. 2026. *Wittgenstein in Polish Galicia: The Life and Thought Behind the Tractatus Logico-Philosophicus* (London–Sydney: Bloomsbury Academic).

- Klobučar Srbić, I. 2012. "Bibliografija izdanja Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (1950–2013)", *Studia lexicographica*, 6(1/2), 5–66.
- Kovač, S. 1995. "Logika u Alberta Bazale s osvrtom na Petrasa i Filipovića", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 21(1-2), 265–290.
- Kovač, S. 2020. "Remarks on the origin and foundations of formalisation", u M. Będkowski i dr. (ur.), *Formal and Informal Methods in Philosophy* (Leiden i Boston: Brill/Rodopi), 163–179.
- Kovač, S. 2021. "Machines, logic, and Wittgenstein", *Philosophia*, 49(5), 2103–2122.
- Kovač, S. 2022. "O izvorima i temeljima formalizacije", u G. Bašić Hanžek i dr. (ur.), *Radovi Znanstvenog centra "Berislav Žarnić"* (Split: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet), 13–28.
- Kovač, S. i Žarnić, B. 2013. "An outline of the history of the Croatian logic", u A. Schumann (ur.), *Logic in Central and Eastern Europe: History, Science and Discourse* (Lanham, MD: University Press of America, Inc), 496–525.
- Kovačević, B. 1989. *Slučaj zagrebačkih revizionista* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske).
- "Kriegseuphorie", 1914–2014: 100 Jahre erster Weltkrieg, Österreichisches Staatsarchiv, Wien, <https://wki.staatsarchiv.at/kriegseuphorie/einleitung/index.html>.
- Krkač, K. 2017. "Wittgenstein in Croatia: on the occasion of 75 years of Wittgenstein in Croatian philosophy (1941 – 2016)", *Disputatio Philosophica*, 19(1), 101–115.
- Krkač, K. 2026. "I dalje nam je stranac: uz 75. obljetnicu smrti Ludwiga Wittgensteina", *Obnovljeni Život*, 81(1), 3–6.
- Krkač, K., Điri, J. i Soldo, M. 2021. *Čuda džungle: uvod u filozofiju Ludwiga Wittgensteina* (Zagreb: MATE i ZŠEM).
- Kuvačić, I. 1961. *Filozofija G. E. Moorea* (Zagreb: Naprijed).
- Macan, I. 1976. "Ludwig Wittgenstein kao čovjek i mislilac", *Obnovljeni Život*, 31(3), 253–270. [Tekst pretiskan u M. Škorić i N. Somun (ur.), *Ne misli, gledaj! Zbornik radova studentskog simpozija o filozofiji Ludwiga Wittgensteina* (Zagreb, 2003), 35–61.]
- Macan, I. 2001. "Je li Ludwig Wittgenstein bio religiozan? Prigodom 50. obljetnice smrti", *Obnovljeni Život*, 56(4), 503–511. [Njemački prijevod: "War Ludwig Wittgenstein Religiös?", u *Disputatio philosophica*, 4(1) (2002), 39–49.]
- Macan, I. 2006. "Tko je bio Ludwig Wittgenstein?", u E. Banić-Pajnić i M. Girardi-Karšulin (ur.), *Zbornik u čast Franji Zenku u povodu 75. godišnjice života* (Zagreb: Institut za filozofiju), 137–144.
- McGuinness, B. 1988. *Wittgenstein, a Life: Young Ludwig (1889–1921)* (London: Duckworth).
- McGuinness, B. (ur.), 2012. *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911–1951* (Malden, MA i Oxford: Blackwell Publishing).
- McGuinness, B., Concetta Ascher, M. i Pfersmann, O. (ur.) 1996. *Wittgenstein Familienbriefe* (Wien: Verlag Holder–Pichler–Tempsky).
- Milanov, K. 1939a. "Filosofija Bečkoga kruga I", *Letopis Matice srpske*, 352(1-2), 89–102.

- Milanov, K. 1939b. "Filosofija Bečkoga kruga II", *Letopis Matice srpske*, 352(3), 209–226.
- Miščević, N. 1996. "Computationalism and the Kripke-Wittgenstein paradox", *Proceedings of the Aristotelian Society*, XCVI, 215–230.
- Monk, R. 1990. *Ludwig Wittgenstein: The Duty of Genius* (London: Jonathan Cape).
- Mschweinigeradse, W. W. 1961. "Die semantische Philosophie – eine Abart des subjektiven Idealismus", *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 9(8), 926–943.
- Nota, S. 2024. *Transcendentalism without Idealism: An Essay on Kant and Wittgenstein* (dissertation) (Dublin: Trinity College Dublin – The University of Dublin).
- Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* 1–9 (1977–1988), J. Šentija (ur.) (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod).
- Pataki, S. 1941. "Bečki krug", u *Hrvatska enciklopedija* II (Zagreb: Naklada konzorcija Hrvatske Enciklopedije), 323–324.
- Pavičić, M. 1979. "A mapping of Wittgenstein's Tractatus into the Vienna Circle's models", u H. Berghel i dr. (ur.), *Wittgenstein, the Vienna Circle, and Critical Rationalism: Proceedings of the Third International Wittgenstein Symposium 13th August to 19th August 1978 Kirchberg am Wechsel (Austria)* (Vienna: Hölder-Pichler-Tempsky), 203–205.
- Pavlov, T. 1940. "Zvonimir Rihman skida masku", *Književne sveske*, 1, 215–236.
- Pažanin, A. 1999. "Izvorni filozofski mislilac", u B. Jurinić (ur.), *Sve je samo putovanje: Razgovori s Vanjom Sutlićem* (Zagreb: Irida), 161–165.
- Pejović D. 1965. "Rudolf Carnap", *Praxis*, II(4–5), 599–610.
- Pejović D. 1967. *Suvremena filozofija zapada* (Zagreb: Matica hrvatska).
- Petrović, A. 2001. "Prisjećanja", u G. Flego (ur.), *Zbilja i kritika: Posvećeno Gaji Petroviću* (Zagreb: Antibarbarus), I–IX.
- Petrović, G. 1955. *Engleska empiristička filozofija* (Zagreb: Matica hrvatska).
- Petrović, G. 1960. "Logički atomizam i filozofija neizrecivog u Tractatusu Ludwiga Wittgensteina" (pogovor), u Wittgenstein (1960: 191–235). [Tekst pretiskan u Petrović (1964b: 112–153)].
- Petrović, G. 1964a. "Logički pozitivizam i princip verifikacije", u Petrović (1964b: 154–175). [Tekst izvorno objavljen u časopisu *Pregled*, 2 (1959).]
- Petrović, G. 1964b. *Od Locke'a do Ayera* (Beograd: Kultura).
- Petrović, G. 1965. "Šta je značenje?", u G. Petrović, *Filozofija i marksizam* (Zagreb: Mladost), 259–280. [Tekst izvorno objavljen u časopisu *Filozofija*, 3 (1962).]
- Petrović, G. 1977. "Teorija korespondencije i teorija evidencije (U povodu Brentanove teorije istine)", *Filozofske studije*, IX, 3–92.
- Pilch, M. 2023. "1914–1918: the genesis of the *Tractatus* in the First World War – addenda to previous biographies", u R. Schweitzer (ur.), *Ludwig Wittgenstein's Odyssey: The Great War and the Writing of the Tractatus Logico-Philosophicus* (Los Angeles, CA: DoppelHouse Press/Wittgenstein Initiative), 71–144.

- Plevnik, D. 2014. "O Gaji Petroviću", u L. Veljak (ur.), *Gajo Petrović, filozof iz Karlovca* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo), 171–177.
- Popović, M. Đ. 1940a. "Neopozitivizam u našoj filozofiji", *Pregled*, XVI(195), 180–184.
- Popović, M. Đ. 1940b "Naučna slika svijeta prema zagrebačkim neopozitivistima", *Pregled*, XVI(198-199), 318–324.
- P[rica], O. 1937. "Savremena filozofija i prirodne znanosti", *Znanost i život: Časopis za popularizaciju nauke*, I(1), 4–15.
- Richtmann, Z. 1940. "Savremena naučna misao nije idealistička", *Pečat: Književni mjesečnik za umjetnost, nauku i sve kulturne probleme*, III(13–15), 104–166.
- Rothhaupt, J. G. F. 2015. "'L'homme qui marche' – Karl und Ludwig Wittgenstein, Auguste Rodin, Rainer Maria Rilke, Ivan Meštrović", u C. Kanzian i dr. (ur.), *Realism – Relativism – Constructivism* (Kirchberg am Wechsel: ALWS), 260–263.
- Schlick, M. 1932. "The Future of Philosophy", u *College of the Pacific Publications in Philosophy*, I, 45–62.
- Sesardić, N. 1974. "O izvjesnosti", *Praxis*, XI(3-5), 377–386.
- Sesardić, N. 1977. "Naslijeđe Bečkog kruga", *Theoria*, XX(3-4), 47–51.
- Sesardić, N. 1979. "The Heritage of the Vienna Circle", *Grazer Philosophische Studien*, 9(1), 121–129.
- Shanker, S. G. 1996. "Ludwig Wittgenstein: primary sources", u S. G. Shanker i V. A. Shanker (ur.), *Ludwig Wittgenstein – Critical Assessments: A Wittgenstein Bibliography* (London i New York: Routledge), 22–30.
- Supek, I. 1972. "Je li Wittgenstein odstranio filozofske probleme?", *Encyclopaedia Moderna*, VII(19), 27–40 [Pretiskano u I. Supek, *Teorija spoznaje* (Zagreb: Bibliotheca Encyclopaediae Modernae, 1974), 61–106.]
- Sutlić, V. 1959. "Ludwig Wittgenstein: Traktat logičko-filozofski", *Pregled*, XI(9), 235–236.
- Sutlić, V. 1977. "Metaphysische Voraussetzungen der Wittgensteinischen Kritik der Philosophie (und Ansätze eines anders orientierten Denkens)", neobjavljen rukopis u ostavštini Vanje Sutlića, arhiv Instituta za filozofiju u Zagrebu.
- Sutlić, V. 1999a. "Ti opozicionari!" (razgovor s Milom Štulom 1984. godine), u B. Jurinić (ur.), *Sve je samo putovanje: Razgovori s Vanjom Sutlićem* (Zagreb: Irida), 103–116.
- Sutlić, V. 1999b. "Filozof je najveći diktator" (razgovor s Vesnom Kesić 1989. godine), u B. Jurinić (ur.), *Sve je samo putovanje: Razgovori s Vanjom Sutlićem* (Zagreb: Irida), 94–102.
- Stadler, F. i Windholz, S. (ur.) 2017. *40x Internationales Wittgenstein Symposium: Sonderband der Beiträge der Österreichische Ludwig Wittgenstein Gesellschaft* (Kirchberg am Wechsel: ALWS).
- Šaf [Schaff], A. 1965. *Uvod u semantiku*, prevela S. Knjazeva (Beograd: Nolit).
- Šikić, J. 1998. "Filipović, Mijo", *Hrvatski biografski leksikon* sv. 4 (Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža"), 237–238.

- Švab, M. 1993. "Čičerić, Maksimilijan", *Hrvatski biografski leksikon* sv. 3 (Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža"), 60.
- Tomić, A. 2012–2015. "Vrelo života Ivana Meštrovića od vremena nastanka do danas", *ANALI GAA*, XXXII–XXXV (32–33/34–35), 221–240.
- von Wright, G. H. 1998. "Porijeklo Wittgensteinova *Tractatusa*", u Wittgenstein (1998: 7–36).
- Vranicki, P. 1953a. "J. M. Bochenski, EUROPÄISCHE PHILOSOPHIE DER GEGENWART (Savremena europska filozofija), München 1951., str. 323", *Pogledi*, I(6), 436.
- Vranicki, P. 1953b. "Alfred Jules Ayer, LANGUAGE, TRUTH AND LOGIC (Jezik, istina i logika), London 1951., str. 160", *Pogledi*, I(7), 523–524.
- Waismann, F. 1939. "Von der Natur eines philosophischen Problems I", *Synthese*, 4(7), 340–350.
- Waugh, A. 2014. *Kuća Wittgenstein: obitelj u ratu* (Zagreb: Vuković i Runjić).
- Wikipedia*, "3. armija (Austro-Ugarska)", [https://hr.wikipedia.org/wiki/3._armija_\(Austro-Ugarska\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/3._armija_(Austro-Ugarska)).
- Wikipedia*, "Anton Lipošćak", https://hr.wikipedia.org/wiki/Anton_Lipošćak.
- Wikipedia*, "Luka Šnjarić", https://hr.wikipedia.org/wiki/Luka_Šnjarić.
- Wikipedia*, "Mihael Mihaljević", https://hr.wikipedia.org/wiki/Mihael_Mihaljević.
- Wikipedia*, "Teodor Soretić", https://hr.wikipedia.org/wiki/Teodor_Soretić.
- Wittgenstein, H. 1984. "My brother Ludwig", u R. Rhees (ur.), *Recollections of Wittgenstein* (Oxford i New York: Oxford University Press), 1–11.
- Wittgenstein, H. 2015. *Familienerinnerungen* (Innsbruck: Haymon Verlag).
- Wittgenstein, L. 1960. *Tractatus Logico-Philosophicus*, preveo G. Petrović (Sarajevo: Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša").
- Wittgenstein, L. 1979. *Notebooks 1914–1916*, 2nd edition (Oxford: Blackwell).
- Wittgenstein, L. 1998a. *Prototractatus: Rana verzija Tractatusa logico-philosophicus Ludwiga Wittgensteina*, preveo M. Avalon (Zagreb: DOL d.o.o.).
- Wittgenstein, L. 1998b. [*Tractatus Logico-Philosophicus*] (Mountain View, CA–London–Toronto: Mayfield Publishing Company).
- Wittgenstein, L. 2002. "Wittgenstein: Dnevnici 1914. – 1916.", prevela B. Brlečić, *Treći program Hrvatskog radija*, 61/62, 231–240.
- Wittgenstein, L. 2007. *O izvjesnosti*, preveo A. Periša (Zagreb: Nakladni zavod Globus).
- Wittgenstein, L. 2012a. "56. [Letter] to B. Russell, 13. 3. 1919", u B. McGuinness (ur.), *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911–1951* (Malden, MA i Oxford: Wiley-Blackwell), 89.
- Wittgenstein, L. 2012b. "89. [Letter] to B. Russell, 23. 10. 1921", u B. McGuinness (ur.), *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911–1951* (Malden, MA i Oxford: Wiley-Blackwell), 126.

Wittgenstein, L. 2012c. "91. [Letter] to B. Russell, 28. 11. 1921", u B. McGuinness (ur.), *Wittgenstein in Cambridge: Letters and Documents 1911–1951* (Malden, MA i Oxford: Wiley-Blackwell), 128–129.

Wittgenstein, L. 2013. "Skriveni dnevnic", preveo M. Kopic, *Peščanik* (20. 9. 2013.), <https://pescanik.net/skriveni-dnevnic/>.

Wittgenstein, L. 2022. *Private Notebooks 1914–1916* (New York: Liveright Publishing Corporation).

Zebić, E. 2024. "Izbrisani. Dva impressuma Hrvatske enciklopedije 1941. godine. Sudbina uključenih Židova i HSS-ovaca", *Ideje.hr* (24. travnja 2024.), <https://ideje.hr/izbrisani-dva-impressuma-hrvatske-enciklopedije-1941-godine-sudbina-autora-zidova-i-hss-ovaca/>

Zenko, F. 1961. "Ludwig Wittgenstein: *Tractatus logico-philosophicus*", *Naše teme*, V(6), 873–876.

Zovko, J. 1999. "Platon und Wittgenstein – Ein Vergleich", u P. Kampits i A. Weiberg (ur.), *Applied Ethics: Proceedings of the 21st International Wittgenstein-Symposium 16th to 22nd August 1998 Kirchberg am Wechsel (Austria)* (Wien: öbv et hpt Verlagsgesellschaft), 60–70.